

**ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК КАЗАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЖЕНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN OF THE KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER
TRAINING UNIVERSITY**

№1 (55) 2015

ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ХАБАРШЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

КАЗАХСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЖЕНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ВЕСТНИК
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

KAZAKH STATE WOMEN'S TEACHER TRAINING UNIVERSITY
BULLETIN
SCIENTIFIC JOURNAL

№1 (55)

2006 жылдан бастап шығады, шығару жиілігі – жылына 6 рет

Қазақстан Республикасының Мәдениет және Ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінің мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) Ақпарат агенттіктерін есепке алу туралы №13965-Ж куәлігі бойынша тіркелген

Бас редактор

Нөкетаева Д.Ж. - п.ғ.к.

Бас редактордың орынбасары

Алиев Б.Ә. – ф.-м.ғ.д., профессор

Редакциялық алқа

Бакибаев А. - х.ғ.д., профессор (Ресей)

Абилев С. К. - б.ғ.д., профессор (Ресей)

Щепеткин И.А. - б.ғ.к., профессор (АҚШ Монтана университеті)

Бутин Б.М. - х.ғ.д., профессор

Сәтімбеков Р.С. - профессор

Құрманбаева М.С. - б.ғ.д., профессор м.а.

Дейв Чан – PhD Geotechnical Engineering, профессор (Канада, Альберта университеті).

Лазерев В.А. – п.ғ.д, профессор (Ресей, Центр современного образования и НМС по математике МО и Н РФ).

Обозов А.Дж. – техн.ғ.д., профессор (Қырғызстан, И.Раззаков атындағы Қырғыз мемлекеттік техникалық университеті).

Жамалов А. – техн.ғ.д., профессор

Құлбек М.Қ. – ф.-м.ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ).

Баймахан Р.Б. – техн.ғ.д., профессор

Есқалиев М.Е.– техн.ғ.д., профессор

Роже Бастриос – PhD., профессор, гуманитарлық ғылымдар докторы (Франция)

Фарух Чолах – PhD., профессор (Түркия)

Семенов П.А. – ф.ғ.д. (Ресей)

Сүлейменова Ж.Н.– п.ғ.д., профессор

Қансейітова Ұ.Р. – п.ғ.к.

Әбді Уақап Қара – профессор, PhD (Түркия)

Ахмет Ташағыл – профессор, PhD (Түркия)

Махмудов Б. Л. – PhD (Абай атындағы ҚазҰПУ)

Сүлейменова Ж.Д. – PhD (Астана қаласы)

Смағұлова С.Ә. – т.ғ.д., профессор (Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты)

Гогоберидзе А.Г. – п.ғ.д., профессор (Ресей)

Джуринский А.Н. – п.ғ.д., профессор (Ресей)
Артамонова Е.И. – п.ғ.д., профессор (Ресей)
Аймағамбетова Қ.А.–п.ғ.д., профессор
Бапаева М.К. – п.ғ.к., доцент
Сұлтанова Р. – Азияттық музыка орталығының директоры (Кембридж университеті)
Бағдат Естемесұлы – музыка институтының профессоры (Қытай Халық Республикасы Шыңжаң педагогикалық университеті)
Құлманова Ш.Б. – п.ғ.д., профессор
Халитова И.Р. – п.ғ.д., (Абай атындағы ҚазҰПУ).

Редакциялық кеңес

Кішібаев Қ.О. - х.ғ.к.
Мырзахметова Н.О. - х.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.
Мамырова К. Н. - п.ғ.к., доцент
Мухамединова Н. А. - п.ғ.к., доцент
Жексембиев Р.Қ. - б.ғ.к., доцент
Мырзалиев Ж. – ф.-м.ғ.д., профессор
Тұңғатарова Ә.Б.– ф.-м.ғ.д, профессор (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ).
Исаев С.Ә. – ф. - м.ғ.к, профессор
Мұқашов Қ.М. – ф.-м. ғ.д., профессор (Абай атындағы ҚазҰПУ).
Заурбеков Н.С. – техн.ғ.д., профессор (Алматы технологиялық Университеті).
Файзуллаев А.А. – п .ғ.д, қауым.профессор
Ершина А.Қ. – ф.-м.ғ.д., профессор
Салғараева Г.И. – техн.ғ.к., профессор
Сатбекова А.А. – п.ғ.д., профессор
Ержанова С.Б. – ф.ғ.д., профессор м.а.
Ермекова Т.Н. – ф.ғ.д., доцент
Базылова Б.Қ. – ф.ғ.к., доцент
Рысбаева Г.Қ. – ф.ғ.к., доцент
Нұрланбекова Е.Қ. – п.ғ.к.
Аширбекова Ж.Б. – т.ғ.к., доцент
Қожакеева Л.Т. – т.ғ.д., профессор
Иманбекова Б.И. – саяси ғ.д., доцент
Заманбеков Ш.З. – э.ғ.к., доцент
Баданов А.И. – э.ғ.к., доцент
Қайпбаева А.Т. – т.ғ.к.
Жиенбаева С.Н.–п.ғ.д., профессор
Шаталина В.В.-п.ғ.к., доктор PhD, (Ресей)
Шеръязданова Х.Т. – п.ғ.д., профессор
Мұратбаева Г.А. – п.ғ.д., доцент
Абаева Г.А. – п.ғ.к., доцент
Бейсенова Ж.Ж.– п.ғ.к., аға оқытушы
Өмірбаева Г.Ш. – п.ғ.к., доцент
Қоңыратбай Т.Ә. – ф.ғ.д., профессор
Бисембаева Б.Ә. – п.ғ.к., доцент (Астана қаласы)
Какимова Л.Ш. – п.ғ.к., доцент
Жауапты редактор-Сәндібаева Н.Ә. - п.ғ.к.
Редакторлар Ж.Қ. Қуанышева, С.Авдарсолқызы, Қ.Ж.Тұрсынбаева, Р.Т.Айтбаева, А.Текесбаева, М.А.Оразалиева.
Корректор Сүйіндікова С.Ж., Түбітбаева Ж.Х.

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – TABLE OF CONTENTS

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ – ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ – NATURAL SCIENCES

<i>Abdraimova M.R., Tusipova U.S.</i> APPLICATION OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY.....	5
<i>Абишева Т.О., Аширова Ж.Б.</i> ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНА.....	7
<i>Қожантаева Ж.Ж., Смағұлова С.Е.</i> КӨЛДІ ЕЛДІ МЕКЕН МАҢЫНДАҒЫ ЕГІСТІКТЕРДІҢ АРАМШӨПТЕРІ ЖӘНЕ ЖАЙЫЛЫМДЫҚТАРДАҒЫ УЛЫ ӨСІМДІКТЕР.....	11
<i>Мамирова К.Н., Санатова Б.</i> ЕРТІС ӨЗЕНІ ЛАНДШАФТЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	15

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА, PHYSICS, MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE

<i>Асқарова Ф.А.</i> ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....	18
<i>Bayetov K.</i> FIND THE HEIGHT OF THE PYRAMID.....	23
<i>Жамалов А., Күнелбаев М.М., Скакова А.Б.</i> ЖЕЛ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЕСЕПТЕУ.....	26
<i>Парманбеков У., Шакарбекқызы А., Избасарова М.А.</i> ПРИМЕНЕНИЕ НА ЯЗЫКЕ BORLAND DELPHI, ДЛЯ ОПИСАНИЯ ПРОЦЕССА МАССОПЕРЕНОСА МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ ПРИРОДНЫХ ГАЗОВЫХ СМЕСЕЙ В ВОЗДУХЕ.....	31

ФИЛОЛОГИЯ– PHILOLOGY

<i>Жанұзақова Қ.Т.</i> КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУ МЕН ТҮСІНУ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	36
<i>Kanseitova U.R.</i> THE ANALYSIS OF THE STYLISTIC POTENTIAL OF TENSE-ASPECT VERBAL FORMS IN MODERN ENGLISH BY HOME LINGUISTS.....	40
<i>Nauanova G., Zhunisbekova A.</i> YOUNG PEOPLE OF KAZAKHSTAN ON THE WAY OF FORMING OF NEW KAZAKHSTAN PATRIOTISM AND NATIONAL IDEA OF THE KAZAKH PEOPLE OF «ETERNITY COUNTRY».....	44
<i>Nurlanbekova E., Ashimova N.</i> ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY.....	47

ТАРИХ, ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ– ИСТОРИЯ,

ЭКОНОМИКА И ПРАВО– HISTORY, ECONOMY AND LAW

<i>Айтбай Р.Т.</i> АУЫЗША ТАРИХ АЙТУ ДӘСТҮРІ ТУЫНДЫЛАРЫ ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ ЖАЙЫНДА.....	50
<i>Kaliyeva A., Saurbaeva R.</i> DIPLOMATIC PRACTICE OF THE KAZAKH KHANATE AND INDEPENDENT KAZAKHSTAN: COMPARATIVE ANALYSIS.....	55
<i>Құлмағанбетова А.Б., Оспанбек Т.Қ.</i> ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ ТУРАЛЫ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІ.....	60

ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ, PEDAGOGY-PSYCHOLOGY

<i>Абдраманова Д.Е.</i> ҰЖЫМДА БАЛАЛАРДЫҢ ОҚШАУЛАНУ СЕБЕПТЕРІН АНЫҚТАУ.....	64
<i>Абеуова И.А. Тоқтағұлова Г.Б.</i> МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	70
<i>Абишева М.Т.</i> ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ БАЛАЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІКKE ТӘРБИЕЛЕУДІҢ АСПЕКТІЛЕРІ.....	73

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ – ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА – ART AND CULTURE

<i>Акимбаева Ф.Т.</i> ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӨНДЕРІ МЕН КҮЙЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОЛОРИТТЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	78
<i>Аманқұлова Л.Ә., Көпбаев А.М.</i> КӨРКЕМ ӨНЕР САЛАСЫНЫҢ ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ.....	82
<i>Ахметжанова Д.М.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭТНОСОЛЬФЕДЖИО С ПРИМЕНЕНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ.....	84
<i>Раева Б.Р.</i> СЫРНАЙ АСПАБЫН СЫРТТАЙ ОҚЫТУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.....	89

UDC 54(075.5)

APPLICATION OF DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN THE PROCESS OF TEACHING CHEMISTRY

*M.R. Abdaimova, PhD**U.S. Tusipova, lecturer**(c.Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)*

Abstract: The current stage of development of education is characterized by a number of distinctive features associated with the scientific and technical progress, the rapid growth of educational information. You must use a high curiosity and cognitive activity of students for meaningful development of their personality. Formation of informative interest of students is essential for conscious assimilation chemistry course.

Keyword: Student-centered learning, information - communication technologies (ICT), tiered seating and problem-based learning, electronic textbooks, Multimedia.

In their classrooms using the project activities, student-centered learning, information - communication technologies (ICT), multilevel and problem-based learning to help arouse students' interest in chemistry, to enhance their learning and cognitive activity.

The use of new information - communication technologies in the learning process, you can direct the intellectual potential of students to the positive development. It is in the classroom under the supervision of a teacher, students can learn how to use computer technology for all-round development of his intellect, to master methods of obtaining information for solving training, and later production problems, to acquire the skills that will help to continue their education throughout their lives.

Leading research in this direction, trying to solve the problem in the classroom to enhance the cognitive activity of students through the use of computer technology and integrate information thus knowledge of chemistry. This integration allows us to develop new approaches to teaching chemistry, making the study of the subject more mobile, adapted to the demands of modern society. Using the computer in the learning process contributes to the improvement of teaching methods to a greater extent than any other technical means available to the teacher. The introduction of information technology in the learning process significantly changes and the end result increases the efficiency of teaching. First of all, the computer significantly expands access to sources of information that the teacher uses when preparing for classes.

One of the major methodological principles make effective use of information and communication technology (ICT) is a combination of computer technology with traditional. The use of ICT in the classroom should be reasonable and justified methodically, and not serve as a tribute to the dictates of time. To information technology appeal only if they provide a higher level of educational process in comparison with other methods of learning. The computer is able to replace the bulk of visual aids and models (and they are sometimes too voluminous and cumbersome, especially in organic chemistry, to the same amount of benefits is not always sufficient to ensure the entire class).

At the organization of practical work computer becomes effective assistant. For example, in the study of toxic substances (benzene, halogens, and others.) Virtual world makes it possible to carry out chemical experiments without risk to the health of students. With the help of electronic textbooks show video clips of experiments, which may not always be in the classroom

in full, due to the lack of necessary equipment. Also equipped with a three-dimensional electronic text books illustrations, contributing to the development of spatial thinking. For example, a demonstration of the ball osterzhnevyyh models and models Stewart - Bligleba in the classroom

can not be due to their absence. Using computer models promotes imaginative thinking and better assimilation of the material. On lessons using computer technology in the study of new material (presentations for lectures) in the primary lesson to solidify your knowledge and skills when developing skills (testing), during the chemical work shop, as well as monitoring and correction of knowledge.

Multimedia - technology can not only build material in the form of consistent presentation, but also create the possibility of a non-linear movement between different parts of the course. The student gets the opportunity to work in a comfortable pace him and to pay special attention to those issues that cause difficulty is with him. At this time I spend individual work with students who need help. Because of this, students study material required for these sequences. Working with a tutorial that helps fill in the gaps in knowledge and punishes the wrong answer from a decrease in students experiencing positive emotions, which is very important for the successful assimilation of the material.

If there is a lesson on the need to discuss with the students of the new material, then be combined in the form of a conversation lesson using a computer presentation. Presentation allows you to make the process more clear, bright, systematization of knowledge contributes to more successful their assimilation. Presentation Slides place the necessary formulas, equations reaction scheme chemical experiments in accordance with the sequence of study material in the classroom. In order to timely address the gaps in knowledge and consolidate the most important issues of the topic at the last slide presentation put control questions or tasks. If students can not answer any - any question, using a special control button with a hyperlink, returns the slide where there is evidence for a correct answer. Thus, to carry out the repetition of the material, it has proven difficult for students.

REFERENCES

1. Kurdyumova T.N., Kurdiymov G.M. Computer learning games. // Chemistry. Methods of teaching, 2004. - №1, p. 75 - 77.
2. Levitas D.G. School for professionals or seven lessons for those who teach. – M.: Moscow psycho-social institution; Voronezh: Publishing NGO «MODEK», 2009. - 256 p.
3. Makoshino V.N. Mescherikova E.V. The use of computers in teaching chemistry. // Chemistry. Methods of teaching in the school, 2008. - №6, p. 55 - 60.
4. On the computer on a lesson: how to start: Study guide / Kolpakov O.L., Zhulanova V.P., Borzdun V.N., Kazadaeva E.O. – Kemerovo: Publishing KRIPKiPRO, 2004. – 53 p.
5. I. Feldman D. Creating and using a thematic computer presentations. // Chemistry at school, 2005.– №7, p. 36-37.

РЕЗЮМЕ

*М.Р. Абдраймова, PhD, У.С. Тусипова, преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный женский университет)*

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ХИМИИ

Применение компьютеров на уроках химии облегчает освоение материала, способствует повышению познавательного интереса к химии, развитию желания и умения учиться, даёт возможность осуществлять индивидуальный подход в обучении и позволяет объективно оценить знания студентов. Наблюдения за процессом обучения показали, что на уроках с использованием ИКТ даже «слабые» студенты работают более активно, не отвлекаются, заинтересованно выполняют задания.

Ключевые слова. Личностно-ориентированное обучение, информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), разноуровневое и проблемное обучение, электронный учебник, мультимедиа.

ТҮЙІНДЕМЕ

М.Р. Абдраймова, PhD, У.С. Тусипова, оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ХИМИЯНЫ ОҚЫТУДА САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Химия пәнінде компьютерлік технологияны пайдалану – білім алушыларға материалдарды тез меңгеруге, химия пәніне деген қызығушылығын арттыруға, жаңа педагогикалық технологияларды өздігінен оқып үйренуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Ақпараттық-коммуникативті технология, мәселелік оқыту әдістемесі, электронды оқулық, мультимедия, интерактивті тақта.

УДК 3.78.6.016.02.52.004 (574)

ПРОБЛЕМЫ ЭКОЛОГИИ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНА

Т.О. Абишева, доцент кафедры биологии
Ж.Б. Аширова, магистр преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный
женский педагогический университет)

Аннотация: Взаимоотношение человека с природой потерпели эволюцию: от полного обожествления и поклонения природным силам до идеи чуть ли не абсолютной власти человека над природой. В Казахстане экологическая обстановка угрожающая и требует пересмотра взгляда на природу как на объект не связан на душевно-духовном уровне. Без экологической этики нет целостной личности.

Ключевые слова: аридная зона, мониторинг, эрозия почв, экологическая этика.

На протяжении всей своей истории человек постоянно взаимодействует с природой. Он живет и творит в ней, созидает себя, использует и изменяет ее в своих интересах. Взаимоотношение человека с природой потерпели эволюцию: от полного обожествления и поклонения природным силам до идеи чуть ли не абсолютной власти человека над природой, его триумфа. В настоящее время возникает необходимость осмысления взаимоотношения человека и окружающей его среды, чтобы осознать масштабы разрушения природы и самого человека.

Сплошь и рядом господствуют частные интересы в рамках антропоцентризма предана забвению сама идея принимать и почитать природу как благо. Отсутствует подлинная забота о природе, присутствует потребительски-покровительственное отношение к ней. В далекие времена основной формой природопользования и жизнеобеспечения казахского народа было кочевое скотоводство. Это было связано, прежде всего, с природно-климатическими условиями Казахстана. Древние казахи разводили лошадей, овец, верблюдов. Кочевник связан с природой, живет вместе с ней, следит за скотом. Кочевой быт казахского народа связан с большими трудностями. Это неустойчивость кочевого скотоводческого быта связана с его зависимостью от природных условий, засухи, пожаров, морозов, когда скот лишается корма и погибает. Такие голодные годы казахи называли «джут».

Жаркое лето и суровая зима замедляют биологический естественный круговорот в природе, ухудшая самовосстановление животного и растительного мира, поэтому определяющее значение приобретают водоисточники. Кроме сезонных перекочевков скота, казахи занимались земледелием, охотой, рыболовством, домашним промыслом и ремеслом.

В экономическом развитии казахского общества важную роль играли традиционные торговые связи кочевников с оседло-земледельческими народами, в частности Россией.

Большое значение для экономической жизни имела торговля с ханствами Средней Азии, Восточным Туркестаном и Китаем. В дальнейшем экономика Казахстана все теснее связывалась с хозяйственной жизнью и деятельностью России. На территории Казахстана начинает развиваться промышленность, появляются заводы по переработке аграрной продукции, увеличивается товарооборот. В Казахстане получили развитие горнодобывающая и обрабатывающая отрасли промышленности.

Наши предки вели экологически безопасную хозяйственную жизнь. Историк Р.Насыров отмечает: «охота никогда не велась хищнически, на тотальное уничтожение. Правила и сроки охоты строго оговаривались. Не продуманная стратегия природопользования, антропогенная и техногенные нагрузки привели к тяжелым последствиям в ряде регионов. К антиэкологическим отраслям относятся и нефтегазовая промышленность. Крупнейшие территориально-производственные комплексы создавались в условиях ведомственного монополизма, без учета их влияния на экологию. Возникает острая необходимость в принятии новых ценностей и изменении индивидуальных позиций и деятельности. Сегодня становится очевидным, что экологический кризис – это прежде всего мировоззренческий ценностный кризис. Необходимо новое видение мира, новый тип экологического сознания – экоцентрический. Каждому из нас следует осознать, что высшей ценностью является гармоничное развитие человека и природы.

Человеческая целесообразность, как раз и полагает развитие самого человека, его гармоничное отношение с природой, обществом, другими людьми и самим собой. Человеческая жизнь не может сводиться лишь к зарабатыванию денег, добыванию материального богатства, достижению экономического успеха, прибыли людей любой ценной, она гораздо сложнее, жизнь уникально загадочна, полна всяких тайн, а природа есть самостоятельная, самодостаточная духовная ценность.

Мы должны помнить могущество цивилизации, и прежде всего научно-технологического прогресса, которое может быть использовано не только во благо, но и во вред, может служить источником смертельной опасности для всего живого на земле.

Важнейшая стратегическая задача современной науки – создать инструмент, способный заранее «увидеть» запретный рубеж или барьер, преступить который человечество не должно ни при каких обстоятельствах.

Экологический приговор, мониторинга наряду с систематическими наблюдениями, констатации фактов и контролем, является составление достоверного прогноза изменений окружающей среды.

Экологический приговор аридной зоне и номадному мироотношению на территорию Казахстана фактически был вынесен акцией колонизации Казахстана Российской империей. Особенно разрушительным явилось превращение большой территории Казахстана в ядерно-испытательный полигон. Но нельзя сказать что никто и никогда не отдавал себе отчет в том, что близится экологическая угроза.

Сегодня уже вполне, очевидно, что нагрузка, оказываемый человеческой деятельностью на окружающую среду, не просто превращается в фактор, определяющий ее эволюцию, но и растет столь быстро, что говорить о каком-либо равновесии биосферы и одновременно сохранении гомеостаза вида *homo sapiens* уже не приходится. Просто в одних регионах планеты обстановка экологически более приятна, в других менее, в третьих она совсем катастрофическая или близка к этому. Решение основной проблемы, обеспечивающей жизнь на земле-создание гармонических взаимоотношений между природой и обществом – определяется прежде всего мировоззрением людей, отношением к природе и ее богатствам, социальными причинами [1].

По уровню фонового загрязнения атмосферы выделяется и Казахстан. В связи загрязнением атмосферы минувшие десятилетие характеризовалось для европейской территории некоторым понижением летних температур воздуха (в среднем на 0,5К), а для азиатской – существенным повышением зимних температур (до 3К).

Для оздоровление воздушного бассейна крупных городов и промышленных центров республики осуществляется комплекс мероприятий. К числу загрязненных городов относятся г. Алматы, Балхаш, Джезказган, Атырау, Усть-Каменогорск и т.д.

Проводятся ряд программ по предотвращению экологического кризиса. Огромные, все возрастающие с каждым годом темпы и масштабы потребления пресной воды, приводят к весьма отрицательным последствиям ее истощению и засолению. Проблема Аральского моря, влияет на экологию всей планеты. Тысячелетиями берегал Арал Среднюю Азию от холодных ветров солевой вынос из солончаков осушенного дна моря составляет 5000-1000 т/км².

Для спасения Аральского моря создана комиссия, которая разрабатывает комплекс мероприятий направленных прежде всего на прекращение дальнейшего его усыхания. В неблагоприятный социально экологических условиях оказался и второй огромный водный бассейн-озеро Балхаш судьбе его также посвящен ряд научных исследований и работ. Причины уменьшения водных запасов озера Балхаш те же, что Аральского моря. В Казахстане наибольший ущерб земледелию наносится ветровая эрозия и пыльные бури. Главная причина ветровой эрозии – разрушение почвенных комков орудиями обработки почв, вынос почвы с урожаем уничтожение пожнивных остатков, а также сжигание соломы.

В наш век растительность и животный мир сильно страдают от негативных воздействий человека. Причиной тому служит развитие промышленности, сельского хозяйства, из-за чего происходит освоение новых территорий, загрязнение водоемов, атмосферы и др. Это воздействие сказывается отрицательно, на фауне и флоре в нашей стране.

Вследствие массовой распашки целинных земель, резкого сокращение площадей естественной растительности, эрозии почв, техногенного и сельскохозяйственного загрязнения сильно пострадала фауна и флора Казахстана. Большое влияние на фауну оказывает строительные работы связанные с прокладкой дорог, трубопроводов, линий электропередач и т.д., которые создают условия для проникновения в естественные ландшафты чужих элементов, которые могут оказать неблагоприятное воздействие на аборигенную фауну [2].

Последствия наблюдаемых изменений фауны приводят в общему сокращению численности животных. Они обедняют фауну в целом, снижают возможность использования зоологических ресурсов в будущем, ведут к уменьшению численности ценных промысловых животных поскольку многие из них питаются беспозвоночными и живут в экосистемах, где беспозвоночные играют большую экологическую роль в поддержания их стабильности. Утрата каждого вида оборачивается невосполнимой потерей для человечества потому, что мы теряем его не только как объект хозяйственного использования или научных исследований, но и как один из взаимосвязанных компонентов сложной экологической системы, как составную часть механизма биогенной миграции химических элементов биосферы.

Современная экологическая ситуация требует пересмотра взгляда на природу как на объект, с которым человек не связан на душевно-духовном уровне. Стремление к совершенствованию личности достигается по А. Швейцеру, в этике. Без экологической этики, как выясняется, нет целостной личности [3].

Личность – нечто уникальное, имеющее свой лик. Экологическая этика требует, прежде всего, изменения не представления о природе, а отношение к ней. В основе ее лежит новый ценностный подход не только к природе как таковой, а к природе как к сфере человеческой активности. А это означает и новый ценностный подход к человеку, новое представление о ценности человека и вытекающие отсюда представления о ценности природы для человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. «Отчуждение и проблемы экологии» (на материалах Казахстана). Инс-т философии и политологии МОН РК, 2002.

2. Чигаркин А.В. Геоэкология Казахстана (географические аспекты природопользования и охрана природы). Учебное пособие для студентов географических и экологических специальностей университетов. 2-ие изд., перераб. И.доп. – Алматы: Қазақ Университеті, 2006. – 144с.

3. Горелов А. А. Человек – гармония – природа. – Москва: Наука, 1990.

ТҮЙІНДЕМЕ

Абишева Т.О., биология кафедрасының доценті

Аширова Ж.Б., магистр, оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада авторлар экологиялық проблемаларды Қазақстан жағдайында көрсете білген. Ерте заманнан қазақтар мал өсіріп, көшіп жүріп күнелтсе де жердің, судың табиғи жағдайын сақтап келген, аңға шыққанда да мерзімін біліп, келісіп істеген, сөйтіп табиғат байлығын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беріп отырған. Қазіргі дамыған заманда урбанизацияға байланысты жердің, судың, ауаның ластануы, жануарлар, өсімдіктер дүниесінің азаюы үлкен проблема. Авторлар бұл мәселені шешу тек келешек жастардың міндеті екендігін оларға экологиялық бағытта білім, тәрбие беру арқылы қоршаған ортаға деген көзқарасты өзгерте алатындығын, экологиялық этикасыз адамгершілік тұлға қалыптастыру мүмкін еместігін алға тартады.

Түйін сөздер: аридті зона, мониторинг, топырақ эрозиясы, экологиялық этика.

SUMMARY

T.O. Abisheva, Associate Professor of the Department of Biology

Zh.B. Ashirova, senior lecturer, master

(c. Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

ENVIRONMENTAL ISSUES IN THE CONTEXT OF KAZAKHSTAN

In the Article are devoted ecological problems of Kazakhstan which as decided with ecological of upbringing. Today, it is quite evident that pressures from human activities on the environment, not only turns into a factor determining its evolution, but is growing so fast that talk about any equilibrium of the biosphere and at the same time maintaining the homeostasis of the form homosapiens no longer necessary. Just in some parts of the world fittings are more environmentally pleasant, others less, in the third it is all or close to it. Solution of the fundamental problems of providing life on earth, the creation of harmonic relations between nature and society - is determined primarily by the worldview of people, for the environment and its riches, social reasons.

Keywords: arid zone, homosapiens, monitoring, erosion of soils, ecological ethics.

**КӨЛДІ ЕЛДІ МЕКЕН МАҢЫНДАҒЫ ЕГІСТІКТЕРДІҢ АРАМШӨПТЕРІ ЖӘНЕ
ЖАЙЫЛЫМДЫҚТАРДАҒЫ УЛЫ ӨСІМДІКТЕР**

Ж.Ж. Қожантаева, б.ғ.д., профессор
С.Е. Смағұлова, «Қыздар университеті»
баспасының қызметкері
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)

Аңдатпа: Арамшөптер – егіс танаптарында өсетін жабайы өсімдіктер. Оның Қазақстанда 300-ден астам түрі бар. Табиғатта мыңнан астам улы өсімдіктердің түрлері белгілі. Солардың кейбірі біздің жерімізде де кездеседі. Солардың ішінде жиі кездесетіні, әрі қауіптісі мыналар: меңдуана, балдырған, қарғакөз, сасық меңдуана, қышқылтым алқа және т.б. Мақалада қазіргі таңда егістіктердегі және жайылымдықтардағы арамшөптер мен улы өсімдіктерді нақтылап, ауылшаруашылық малдарын қорғау өзекті мәселе екендігі көрсетілген.

Түйін сөздер: Агрофитоценоз, морфология, меңдуана, балдырған, қарғакөз, сасық меңдуана, қышқылтым алқа.

Гүлді өсімдіктердің түрлерінің ішінде арамшөптер бөлек топ түзеді. Жалпы арамшөптерге 1000 жуық түр жатады. Олар әртүрлі тұқымдастардың өкілдері, морфологиялық белгілері, биологиялық ерекшеліктері, географиялық таралуы әртүрлі. Арамшөптердің барлық түрі азды-көпті адамның әсері бар жерлерде өседі. Олар әртүрлі мәдени өсімдіктер егілген жерлерде, бақшаларда, бақтарда, қоқыс төгілген орындарда, шалғындықтарда, жайылымдықтарда, жолдың жағасында, адам тұрағының маңында тағы басқа жерлерде өседі.

Арамшөптердің таралуында адамның рөлі жоғары. Құрылыс жұмыстары кезінде әртүрлі транспорттар жергілікті флораны жойып жібереді. Сонымен бірге бұрын бұл маңдағы белгісіз арамшөптердің тұқымдарын алып келеді. Сондықтан арнайы әдебиеттерде арамшөптерді антропохорлар, яғни адам тарататын арамшөптер деп атайды. Кейбір арамшөптер мәдени өсімдік түрлерінің маңында өсуге бейімделіп, сол мәдени түрдің арам шөбіне айналған. Кейбір арамшөптер барлық жерде таралған космополиттер (жатаған беде, жатаған бидайық т.б.).

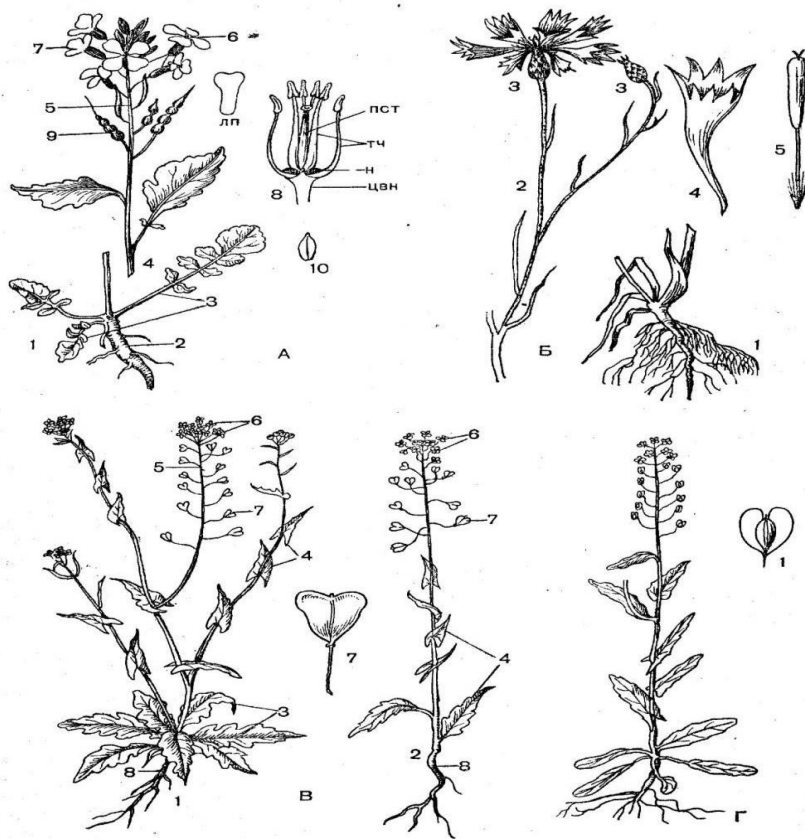
Арамшөптерді жергілікті және сырттан әкелінген деп екі топқа бөледі. Жергіліктілерге (аборигендер) сол орында бірнеше жыл өсіп тұрған өсімдіктер жатады. Сол ауданға жақындау басқа облыстан, басқа елден жеммен, мәдени өсімдіктердің тұқымы мен арамшөптердің әкелінген тұқымдары сырттан әкелінгендер болып саналады. Мысалы, үлкен жолжелкеннің тұқымы Еуропадан Америкаға жем арқылы, ақ түйежоңышқаның, жатаған беденің, қымыздықтың, дала қышаның тұқымдары Қиыр Шығысқа жемшөппен барған. Сонымен бірге мәдени өсімдіктермен салыстырғанда арам шөптер сыртқы ортаның қолайсыз жағдайына жақсы бейімделген. Мысалы, бидай, қара бидайдың бір түбінен (бір дәннен өскен) 100-200 дән алынса, арам шөп сармала – 700000, гүлкекіре – 7000 тұқым береді. Тұқымдары майда желмен алысқа таралады. Кейбір өсімдіктердің жемістері, парашют, қанат сияқты өсінділері арқылы желмен таралады. Жемістерінің жабысқақ өсінділері арқылы малдың жүніне жабысып таралады. Жем құстардың ас қорыту жүйесінен өтіп, саңғырығымен қалдықтарымен бірге түсіп, басқа аудандарға таралады. Ас қорыту жүйесінен өңделіп өтіп, өсіп шығу қарқыны жоғарылайды. Жемістері мен тұқымдары су арқылы таралуға да бейімделген. Сонымен бірге арам шөптер тамырсабақтары, жуашықтары арқылы да көбейіп таралады.

Мәдени өсімдіктермен бірге өсетін арамшөп мәдени өсімдіктердің өнімін төмендетеді. Себебі арамшөптер жергілікті жағдайларға (ауа райы, топырақ) бейімделген, тамыр жүйесі, вегетациялық массасы жақсы жетіліп, жарық, су, минералдық заттарды қарқынды сіңіреді. Топырақты құнарсыздандырады. Мәдени өсімдіктердің өнімі 20-40% төмендейді. Арамшөптермен тиімді күресу үшін олардың биологиялық ерекшеліктерін жақсы білу керек. Енді биологиялық топтарын қарастырайық.

Арамшөптердің биологиялық топтары. Агрономиялық практикада арамшөптерді тіршілігінің ұзақтығына қарай төрт биологиялық топқа бөледі: 1) жаздық біржылдықтар; 2) күздік; 3) екіжылдық; 4) көпжылдық [1.2].

1. Жаздық біржылдық арам шөптер бір жазда гүлдеп, жеміс, тұқым түзіп, тіршілігі тоқтайды. Жаздық біржылдық арамшөптер біржылдық жаздық астық дақылдарының арам шөбі. Тұқымдары мәдени астық дақылдары тұқымымен бірге өніп, ерте немесе бірге жемісін, тұқымдарын шашып, егістікті ластайды. Бұл арамшөптер тек тұқымы арқылы көбейеді. Тұқымдары майда, қатты. Баяу өнеді, көпшілігі топырақта сақталады (сурет 1).

Біржылдық жаздық арамшөптерге жабайы шалқан, егістік қыша көкпек, гүлтәж, қарамықша, жабайы шомыр, көк гүлкекіре, жұмыршақ, егістік ярутка т.б. жатады (сурет 1).

Сурет 1 – Біржылдық арамшөптер

А – жабайы шомыр; 1) сыртқы көрінісі; 2) кіндік тамыр; 3) қауырсынды тілімделген жапырақ; 4) генеративті өркенінің жоғарғы бөлімі; 5) сабақ; 6) гүл қоршауы; 7) гүл шоғыры; 8) гүл қоршауы жоқ гүл; 9) бұршаққын жеміс; 10) тұқым; лп – күлте; цвн – гүл сағағы; н – шырындықтыр; тч – аталықтар; пст – аналық;

Б – көк гүлкекіре; 1) жанама тамырлары бар кіндік тамыр; 2) генеративті өркен; 3) себет гүл шоғыры; 4) құйма тәрізді гүл; 5) қос жынысты ашылмаған түтік гүл;

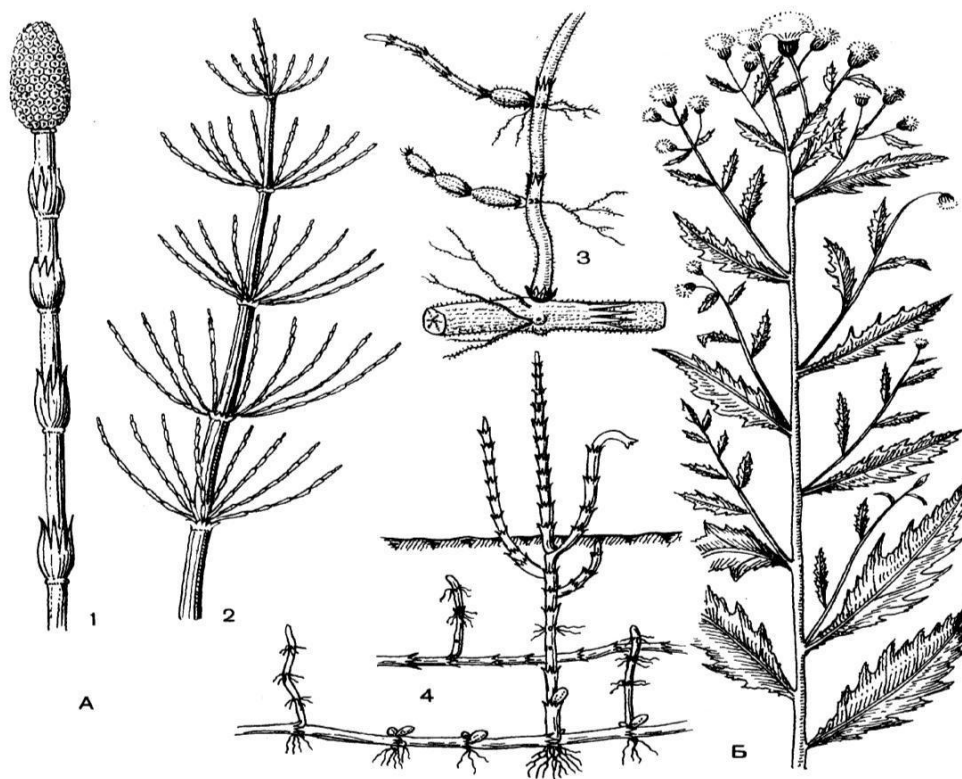
В – жұмыршақ; 1) қыстап шыққаннан кейінгі көрінісі; 2) биыл өскен көрінісі; 3) жертаған жапырақтары; 4) ұзарған өркеніндегі жапырағы; 5) шашақ гүл шоғыры; 6) гүлдері; 7) бұршаққынша жемісі; 8) кіндік тамыр;

Г – егістік ярутка; 1) бұршаққынша жемісі

2. Күздік арамшөптер. Негізгі ерекшелігі бірінші жылы сабақ пен гүл шоғырын түзбейді. Астықтарға жататын күздік арамшөптер бірінші жылы бұтақталып түп түзеді. Гүлдейтін өркен түзбейді. Басқа тұқымдастарға жататын күздік арамшөптер бірінші жылы тек жатаған жапырақтар ғана түзіп, екінші жылы ғана гүлдейтін өркендер жетіледі. Күздік арамшөптер мәдени өсетін күздік қара бидай, бидай, арпадан биологиялық ерекшеліктерінде айырмашылығы болмайды. Сондықтан егістікті ластаушылар болып табылады. Оларға арпабас, егістік арпабас, сіпсебас (метлица) т.б. жатады. Бұлардан басқа крестгүлділер тұқымдасынан жұмыршақ, ярутка, күрделігүлділерден иіссіз түймедақ (ромашка непахучая) т.б. жатады.

3. Екіжылдық арамшөптердің тұқымдары көктемде өнеді, бірақ бірінші жылы гүл түзетін өркендері түзілмейді. Бірінші жылы тек тамыр жүйесі мен сабағы түзіледі. Екінші жылы ерте көктемде жапырақтары жетіліп, гүлдейтін өркендері, жемістері мен тұқымдары жаздың ортасында пісіп жетіледі. Екіжылдық арамшөптерге: Ақ түйежоңышқа (*Melilotus albus* L.) – донник белый; Қара меңдуана (*Hyoscyamus niger* L.) – белена черная; Бұйра түйетікен (*Carduus crispus* L.) – чертополох курчавый тағы тікенді шағыртікен (*Onopordon acanthium* L.) татарник колючий, батпақ сарықалуен (*Cirsium belenioides* L.) бодяк болотный (*Cirsium belenioides* (L.) Hill), шоңайна (*Arctium*) лопух т.б. жатады (сурет 2).

4. Көпжылдық арамшөптер бір орында көп жыл бойы өсіп, жыл сайын жеміс, тұқым түзеді. Тұқымы арқылы, сонымен бірге тамырсабақтарымен, тамыратпаларымен, жуашықтарымен вегетативті көбейеді (сурет 2). Кең таралған арамшөптер, күресу шаралары қиындыққа түседі. Көпжылдық арамшөптерге: Жатаған бидайық (*Elytrigia repens* (L.) P.B.) – пырей ползучий; Салалы қарашағыр (*Cynodon dactylon* (L.) Pers.) – свинорой пальчатый; Дала қырықбуын (*Equisetum arvense* L.) – хвощ полевой; Торғай қымыздық (*Rumex acetosella* L.) – шавель кислый; Далалық шырмауық (*Convolvulus arvensis* L.) – вьюнок полевой; Егістік сары қалуен (*Sonchus arvensis* L.) – осот полевой (сурет 2).

Сурет 2 – Көпжылдық арамшөптер

А – дала қырықбуыны; Б – егістік сарықалуан: 1 – спора түзуші өркен; 2 – фотосинтездеуші өркен; 3 – түйнекті тамыр сабақ жүйесі бөлімі; 4 – топырақтағы әртүрлі деңгейдегі тамыр сабағы.

Агрофитоценоздарда улы өсімдіктер жиі кездеседі. Көпшілігінің тұқымдарында улы заттар жиналады. Ондай өсімдік-терге кәдімгі қарамықша (куколь обыкновенный), қара меңдуана (белена черная), кәдімгі сурепка (сурепка обыкновенная), егістік ярутка (ярутка полевая), жабайы шомыр (редька дикая), дала қыша (горчица полевая), тегеурінгүл (живокость полевая), егістік орамжапырақ (капуста полевая), левкой ақбасқурай (желтушник левкойный), жаздық арыш (рыжик посевной), әсем пикульник (пикульник красивый) т.б жатады. Сонымен бірге барлық вегетативті мүшелерінде улы заттар жиналатын күншіл сүттіген (молочай солнцегляд), кипарис сүттіген (молочай кипарисовый), күйдіргі сарғалдақ (лютик едкий), жатаған сарғалдақ (лютик ползучий), кәдімгі шытырмақ (клоповник обыкновенный), иісті түймедақ (ромашка пахучая), қара алқа (паслен черный) сияқты түрлер бар.

Улы өсімдіктер барлық жерлерде өседі де, айрықша шалғындықтарда көп болып кездеседі. Шөп жеткілікті болғанда мал улы өсімдіктерді жемейді. Тек қыста жемнің жеткіліксіз болуынан күйзелген мал көктемде кез келген жасыл өсімдіктермен қоректене береді. Өртүрлі жануарларға улылық өртүрлі әсер етеді. Малдың бір түріне улы болғанымен екінші бір түріне ондай зиянды әсері болмайды.

Сонымен бірге улы өсімдіктердің бірқатарының емдік те қасиеті бар. Мысалы, інжугүлді (ландыш), көкнәрді (мак), бәрпіні (аконит), жалынгүлді (горицвет) т.б. дәрі жасауға пайдаланады. Олардың белгілі бір мөлшері өртүрлі ауруларды жазады.

Улы өсімдіктер көптеген тұқымдастардың құрамында болады. Айрықша көп болып кездесетіндері сарғалдақтар, лалалар, крестгүлділер, алқалар, шатыргүлділер, күрделігүлділер, шырмауықтар, сүттігендер, ерінгүлділер т.б. тұқымдастардың түрлері.

Қазақстанда кездесетін улы өсімдіктер:

Сарғалдақтар (Ranunculaceae) тұқымдасынан – Күйдіргі сарғалдақ (Лютик едкий), У сарғалдақ (Лютик ядовитый); Каракөл бәрпі (Асонит, борец каракольский); Батпақ қалтагүл (Калужница болотная);

Лалагүлділер (Liliaceae) – Ақ тамыр дәрі (Чемерица белая); Кәдімгі қарғакөз (Вороний глаз обыкновенный); Май меруертгүл (Ландыш майский); Жуа мен сарымсақтың жабайы өсетін түрлері сүттің дәмін бүлдіреді.

Алқалар (Solonaceae) тұқымдасы – Қара меңдуана (Белена черная); Нағыз сасық меңдуана (Дурман обыкновенный); Шатыргүлділер (*Umbelliferae Moris.*) тұқымдасы; Шұбар убалдырған (Болиголов пятнистый); Кәдімгі утамыр (Вех ядовитый);

Сүттігендер (Euphorbiaceae) – Талшық сүттіген (Молочай лозный); *Шырмауықтар (Convolvulaceae)* – Далалық шырмауық (Вьюнок полевой); *Руталар (Rutaceae) тұқымдасы* – Таспажапырақ күймесгүл (Ясенец узколистый);

Күрделігүлділер (Compositae) тұқымдасы – құрамында көп зиянды әрі дәрілік (неопалимая купина) өсімдіктер бар. Олар укекіре (горчак), таврий жусан (полынь таврическая), кәдімгі түймешетен (пижма обыкновенная), зиягүл (крестовник).

Крестгүлділер (Cruciferae). Бұл тұқымдастың өкілдері құрамында қыша (горчица) майы болады. Соған байланысты кейбір түрлері жануарларды уландырады. Кейде сүтте шомыр (редька) дәмі байқалады. Жайылымдықтағы зияндыларға қыша (горчица), ақбасқурай (желтушник), сарбасша (жеруха), баймана (сердечник), сурепка туыстары түрлері жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Флора Казахстана. 1956-1966. 1-9 том.
2. Қожантаева Ж.Ж., Сауранбаев Б., Ануарова Л. Ботаникадан дала практикасы. 2014.

РЕЗЮМЕ

*Кожантаева Ж.Ж., д.б.н., профессор
Смагулова С.Е., сотрудник типографии «Қыздар университеті»
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

СОРНЯКИ ПАШЕНЬ И ЯДОВИТЫЕ РАСТЕНИЯ ПАСТБИЩ ПРИОЗЕРНЫХ НАСЕЛЕННЫХ МЕСТАХ

В статье показаны сорные и ядовитые растения. Сорные и ядовитые растения составляют отдельную группу, которая засоряет агрофитоценозы. Они распространены среды культурных растений в садах, лугах, пастбищах, в окрестностях жилья человека.

Ключевые слова: Агрофитоценоз, морфология, дурман.

SUMMARY

*Zh.Zh. Kozhantayeva, Doctor of biol. Sciences, Professor
S.E. Smagulova, Printing Officer of the Printing House «Women's University»
(c.Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

WEEDS AND POISONOUS PLANTS OF GRASSLAND LAKE POPULATED PLACES

The article shows weeds and poisonous plants. Weeds and poisonous plants constitute a separate group, which infests a group hypotenuse. They are common protection of cultivated plants in gardens, meadows, pastures, in the vicinity of human habitation.

Keywords: Agrophytocenose, morphology, datura.

ӘОЖ 373.1.02.:372.891

ЕРТІС ӨЗЕНІ ЛАНДШАФТЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

*К.Н. Мамирова, п.ғ.к., профессор,
Б. Санатова, студент
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Ертіс өзені ландшафтысының экологиялық жағдайы техногендік қалдықтармен ластану қарқындылығының артуы соңғы уақытта ең қиын да күрделі мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Ертіс өзені алабы – Қазақстан арқылы ағып өтетін аймақтарының өнеркәсіптік, ауыл шаруашылық, ауыз суы және тұрмысқа қажетті сулармен қамтамасыз ететін негізгі көзі.

Түйін сөздер: ландшафт, экология, техногендік ластану, өнеркәсіп орталықтары, су ресурсы.

Ертіс өзені – алабы 1600 мың шаршы метр. Бұл дүниежүзіндегі ең ірі алаптарының бірі. Оның 97% Қазақстан мен Батыс Сібір территорияларында жатыр. Ал 3% Қытай Халық Республикасының территориясында. Совет Одағында бұл өзен алабының көлемі тек Енисей, Лена және Амур өзендерінің алаптарынан ғана кішірек. Біздің республикамызда Ертіс өзенінің алабы оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылған. Солтүстігінде Обь өзенімен, оңтүстігінде Балқаш-Алакөл көлдерінің және Сарыарқа тауларымен шектесіп жатыр. Өзеннің сол жағынан Сауыр-Тарбағатай, Қалбы, Сарыарқа тауларының шығыс және солтүстік биіктіктерінен оңтүстік Орал мен Батыс, Сібір алаптарынан аққан өзендер келіп құяды, ал оң жағынан Қазақстан Алтай тауынан Батыс Сібір орталығындағы Белағаш,

Құлынды және Барбы жазықтарынан ағатын өзендер келіп құяды. Қазақстан территориясындағы Ертіс өзенінің алабында 1393 өзен бар. Оның ішіндегі 16 өзеннің әрқайсысының ұзындығы 200 км-ден 500 км-ге дейін созылады [1].

Ертіс өзені биіктігі 2500м Моңғол Алтай тауынан басталып, Қытай Халық Республикасын басып өткесін, Қара Ертіс өзені болып аталады. Өзен біздің территориямызға жеткенде, шекарада оған Алкөбек, Қалжыр өзендері құяды. Содан барып 152 километр өткеннен кейін Зайсан көліне құяды (қазіргі уақытта мұнда Бұқтарма су электр станциясы салынған). Ол кездегі Зайсан көлінің көлемі 1900 шаршы километр, ұзындығы 100 километр, ені 29 километрге, ал тереңдігі 10м жететін. Ертіс өзенінің ұзындығы 4450 километр. Ертіс, Еділ өзенінен ұзынырақ, алабының көлемі жағынан да үлкенірек, дегенмен Ертіс өзені ағынының жылдамдығы Еділ суынан екі есе кем.

Ірі өзен алаптарының техногендік қалдықтармен ластану қарқындылығының артуы соңғы уақытта, ең қиын да күрделі мәселелердің бірі болып отырғаны белгілі. Қазақстанның осындай ірі өзен алаптарының бірі болып табылатын Ертіс өзені республиканың шығысы мен солтүстік-шығысында орналасқан аймақтарды, яғни түсті металлургияның дамыған орталықтарын басып өтеді. Сонымен Ертіс өзені алабы Қазақстан арқылы ағып өтетін аймақтарының өнеркәсіптік, ауыл шаруашылық, ауыз суы және тұрмысқа қажетті сулармен қамтамасыз ететін негізгі көзі. Өзен алабында Қазақстан аймағында 53 өнеркәсіптің пайдаланған қалдық сулары ағызылады. Бір жылда түсетін қалдық сулардың мөлшері 1,3 млрд. м³ құрайды, оның шамамен 10% ешқандай тазаланбай, ал 30% дейінгісі жартылай, толық тазалаудан өтпеген күйде түседі. Жұмыс істеп тұрған өнеркәсіптерден басқа аймақтан су ресурстарының жағдайына Шығыс Қазақстандағы орманды кесу де, елеулі әсерін тигізеді. Ертіс өзен алабының ландшафттарының зиянды заттармен қарқынды ластану, тазарту қондырғылары ескі Серебрян, Өскемен және Семей аймақтарында болса да, өзен алабына негізгі үлкен зиянды Шығыс Қазақстанның апатты жағдайға ұшыраған кезіндегі тау-кен металлургиялық және техникалық өнеркәсіптері әкеледі. Бүкіл Ертіс өзені алабына жыл бойы бірнеше ондаған тонна мырыш, 3 тонна мыс, 2 тоннадан кадмий мен қорғасын түседі. Ертістің жалпы өзен алабының бойындағы мыс, мырыш, қорғасын, хром, кадмийдің ШЖҚ (шектеулі жіберілетін концентрация) мөлшері, микробиологиялық көрсеткіш бойынша 24 есеге дейін жоғары [2]. Әсіресе, Ертістің кішігірім сағалары Үлбі, Глубокое, Тихая өзендерінің оған құятын тұстарында мыс пен мырыштың мөлшері шекті қалыптан бірнеше есеге көп. Енді осы қарастырылып отырған аймақтың ландшафттарының ластануын, жеке-жеке компонентке бөліп қарастырайық. Сонымен Шығыс Қазақстан аймағының су ресурстарының жағдайына келсек, аймақтың су қоймаларына тек қана бір жыл ішінде 86 мыңдай зиянды заттар түссе, соның біразы улы заттар, яғни мұнда 2 тонна мырыш, 5 тонна мыс, шамамен 1 тонна қорғасынмен ластанған. Бұған қоса ционидтер, кадмий, селен, таллий және қышқылдар да кездеседі. Бұлардың жалпы жылдық көлемі 26-27 тоннаға дейін өзен суына қосылады. Өзен салаларының суына тазаланбаған шахтаның сулары, жұмыс істемей тұрған кеніштердің де

шахталық сулары қосылады. Тұрмысқа пайдаланылған сулардың да өзенге түсу нәтижесінде оның ластану деңгейі артады. Оның нәтижесін судағы нитриттер, нитраттардың, фосфор мен органикалық заттардың қосындыларының артуынан көруге болады. Жалпы, аймақтағы суды қолдану соңғы жылдар тұрақты, яғни жылына 600-700млн.м³ болса, оның 270 млн. м³ суы қайтадан, екінші қайтара қолданылады. Жер беті су қоймаларына пайдаланылған су 53 өнеркәсіптің су жіберетін 76 орны арқылы келеді. Тау-кен өнеркәсібі мен түсті металлургия дамыған аймақтағы Ертіс, Үлбі, Оба, Глубочанка, Бұқтырма, Красноярка, Березовка өзендеріндегі ауыр металдар мен басқа да зиянды заттардың мөлшері 10-20 есе көп болса, ал олардың қоспалары қажетті мөлшерден 10 есе жоғары. Мысалы, мыс – 1-43, мырыш – 4-40, фенол 2-7 есе көп. Сонымен, Ертіс өзені алабының суы республика бойынша ең ластанған және тұрғындар денсаулығына қауіпті өзендердің бірі болып саналады. Өзендердің түбіндегі шөгінділерінің де қатты ластанғандығы анықталған. Өнеркәсіптік аймақтағы ластанған жер беті сулары тұрғындарды ауыз сумен қамтамасыз

етуге жарамайды. Сол себептен Өскемен қаласы да ауыз сумен 15 жерасты сулары арқылы қамтамасыз етіледі, бірақ ол жерасты суларды да зиянды заттар мен ауыр металдардың ерітінділермен ластанып, қажетті мөлшерден жоғары болуы да мүмкін. Ертіс өзенінің суындағы мырыштың орташа мөлшері оның жоғары ағасынан Обь өзеніне құятын жеріне дейінгі аралықта 7,6 есе өзгереді. Бұл жерде өте назар аударатын жағдай, оң жақ жағалау салалардағы мырыштың ерітіндісі сол жақтағы салаларға қарағанда 8,1 есеге көп. Бұл жағдай, Ертіс өзенінің оң жақ салаларының, әсіресе Бұқтырма, Үлбі, Оба, Глубочанка, Красноярка сияқты өзендер, Зырян қорғасын, Лениногор полиметалл, Өскемен титан-магний және қорғасын-мырыш, Ертіс химия металлургиялық комбинаттар мен және де т.б. өнеркәсіп орындарының ағын суларымен ластануымен түсіндіріледі. Сондай-ақ оң жақ жағалауының бойында тұрғындардың тығыздығы да жоғары. Ауыл шаруашылығы да біршама қарқынды дамыған. Жалпы, Қазақстан бойынша атмосфераға 2582,6 мың тонна ластауыш заттар түссе, бұл заттарды тастайтын негізгі үлеске ие 5 облыстың ішіне Шығыс Қазақстан (274,7 мың тонна), Павлодар (463,6 мың тонна) облыстары да кіреді [3].

Қорыта келгенде, бұзылған жерді қайтадан қалпына келтіретін әдістердің бірі жерді қайтадан өңдеу болып табылады, бірақ ол өте мардымсыз жүргізілуде. Шығыс Қазақстанның көптеген ормандары таулы аймақтарға тарағандықтан, көбіне топырақ қабатын құраушы, климат қалыптастырушы және су қорғаушы сипатқа ие болады. 2010–2014 жылдар аралығында облыста 395 мың м³ ағаш дайындалған. Сонымен қатар ормандардың жоғалып кетуіне, орман өртінің өзі үлкен әсер етеді. Мысалы, 2010–2014 жылдар ішінде орман алабының 175,5 мың га өртеніп кеткен, әсіресе Семей өңірінің орман жалдары және Қалба қыратының ормандары қатты зардап шекті. Өртпен күрес және орманды қалпына келтіру жұмыстары – орман шаруашылығындағы негізгі мәселелердің бірі, бірақ техникалық құралдар мен материалдық ресурстардың жеткілікті болмауынан бұл шаралардың қарқындылығы біршама төмен. Жалпы облыстың орман қоры, яғни аудандағы, ағаш егу 300 мың га жетеді. Орманды қалпына келтіру жұмыстары тек 2,5 мың га ауданда ғана жүргізілген. Осылай жалғаса беретін болса, өртенген орман жерлерін қалпына келтіру үшін 100 жылдан астам уақыт қажет болады. Оның үстіне отырғызылған ағаштардың өмір сүруі 54% дан аспайды [4]. Жоғарыда айтылған орман қорғау және қалпына келтіру шаралары, орман қорғау қызметінің материалдық және техникалық базасын нығайту жұмыстары орман ресурстарын ұтымды пайдалануға, қорғауға және бағалы әрі ерекше орман массивтерін сақтауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Бейсенова Ә.С., Шілдебаев Ж.Б., Сауытбаев Ғ.З. Экология. – Алматы: Ғылым. 2001. – 237 б.
- 2.Жатқанбаев Ж.Ж: Экология. – Алматы, 2004.
- 3.Буторина М.В., Воробьев П.В. и др. Инженерная экология и экологический менеджмент. – М.: Логос, 2003.
- 4.Бродский А.К. Жалпы экологияның қысқаша курсы. – Алматы: Ғылым. 1997. – 170б.

РЕЗЮМЕ

*Мамирова К.Н., к.п.н., профессор, Санатова Б., студент
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РЕКИ ИРТЫШ

Бассейн реки Иртыш наиболее загрязнен водами, которых сбрасывают предприятия цветной металлургии, химической и нефтеперерабатывающей отраслей промышленности. И ещё на состояние бассейна большое влияние оказывает климатические изменения и множество других факторов.

Ключевые слова: ландшафт, экология, техногенные загрязнения, промышленные центры, водные ресурсы.

SUMMARY

*K.N. Mamirova, cand. of ped. sci., professor, B. Sanatova, student
(c. Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

ECOLOGICAL CONDITION IRTYSH RIVER

Irtys river basin the most polluted waters, which resets the non-ferrous metallurgy, chemical and petrochemical industries and climatic changes and a set of other factors have a great influence on a condition of the pool.

Keywords: landscape, ecology, water resources, technogenic pollution, industrial centers

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА PHYSICS, MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE

ӘОЖ 373.03

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТҮЛҒАНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ҚҰЗЫРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

*Ғ.А. Асқарова, п.ғ.к.
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанда білім беру жүйесіндегі реформалар барысында туындаған әлеуметтік педагогикалық ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыратын әдістерді даярлау қарастырылған.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық міндеттеріне сай өскелең ұрпақты өмірге бейімдеудің жаңа талаптары туындап отыр. Сондай мәселелердің бірі бүгінгі қоғамдық сұраныстың өсуіне байланысты орта мектеп оқушыларының әлеуметтік құзырлыққа даярлығын жетілдіру, ал оны шешудің бір жолы оқу үрдісінде инновациялық педагогикалық технологияларды тиімді пайдалана білуде болып отыр.

Түйін сөздер: құзыреттілік, инновация, педагогикалық технология.

ҚР Президенті өзінің 2014 жылғы 11 қарашадағы «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің білім беруді, денсаулық сақтауды, ауыл шаруашылығын дамыту бағдарламаларымыз жалғаса береді. ...«Нұрлы Жол» жаңа экономикалық саясат – әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына бару жолындағы біздің ауқымды қадамымыз», – деп ең негізгі міндеттердің бірі ретінде атап өткен [1].

Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Қазіргі білім беру саласындағы басты міндет – әлеуметтік педагогикалық ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру мен оларды жүзеге асыратын әдістер даярлау. Ол қай уақытта да ең өзекті мәселелер қатарына жатқызылып келеді. Олай болатыны, қоғамның әлеуметтік-экономикалық міндеттеріне сай өскелең ұрпақты өмірге бейімдеудің жаңа талаптары туындап отыр. Сондай мәселелердің бірі бүгінгі қоғамдық сұраныстың өсуіне байланысты орта мектеп оқушыларының әлеуметтік құзырлыққа даярлығын жетілдіру, ал оны шешудің

бір жолы оқу үрдісінде инновациялық педагогикалық технологияларды тиімді пайдалана білуде болып отыр.

Қазіргі кезеңде білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияларды игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сүрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді.

Бүгінгі күнде педагогикалық технология мәселесі теориялық және ғылыми-қолданбалы бағыт тұрғысынан зерттеу арқауы болып отыр. *Теориялық тұрғыдан* (т.б.) алып қарағанда, педагогикалық технология педагогиканың категориясы ретінде қарастырылады, оның мәні, құрылымы айқындалады; педагогикалық іс-әрекеттің әртүрлі саласындағы (дидактика, тәрбие, білім беруді басқару) педагогикалық технологияның ғылыми негіздері оқып-үйреніледі; педагогикалық технологияны жобалаудың әдіснамасы мен теориясы зерттеледі; педагогикалық технология теориясының негіздері ашып көрсетіледі [2].

Ғылыми-қолданбалы бағытта (Б.Әбдікәрімұлы, В.П.Беспалько, М.В.Кларин, Г.К.Нұрғалиева, Ж.А.Қараев, Ш.Таубаева т.б.) нақты педагогикалық идеялар мен тұжырымдарға негізделген жаңа педагогикалық технологиялар жобаланады; педагогикалық технологияларды пайдаланудың теориясы мен әдістемесі зерттеледі.

«Технология» сөзі грек тілінен аударғанда (techne – өнер, шеберлік, іскерлікті, ал logos – ғылым) дегенді білдіреді, яғни ғылыми практикалық негізде шикізатты дайын өнімге айналдырудың әдіс-тәсілдерінің жүйесі. Соңғы кезде педагогикада бірнеше технологиялар жүзеге асырылып жатыр:

- педагогикалық технология;
- оқыту технологиясы;
- саралап, деңгейлеп оқыту технологиясы;
- Л.Зенковтың дамыта оқыту жүйесі;
- Д.Эльконин мен В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы;
- техникалық шығармашылық технологиясы;
- шығармашылықпен дамыта білім беру технологиясы;
- коммуникативтік оқыту технологиясы.

Біз үшін технология деген ұғым «конструкциялау негізінде белсенді тұлғаны іс-әрекеттер арқылы қалыптастыру». Мұндай технологиялар белсенді әлеуметтік-психологиялық оқуға негізделген іс-әрекеттер жүйесінен тұрады және білім ортасында әлеуметтік құзырлықты қалыптастыруға жағдайлар мен мүмкіншіліктер жасауға бағытталған.

Берілген анықтамаларды оқып-үйрену, талдау нәтижесінде біз педагогикалық технология жетілдірілген оқыту мен тәрбие жүйесін құруды, оқу-тәрбие процесін жобалауды көздей отырып, оқыту мен тәрбие берудің неғұрлым тиімді жолдарын зерттейтін ғылым ретінде, оқу-тәрбие процесінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің, реттеуші құралдардың жиынтығы, әрі шынайы оқыту процесі ретінде әрекет етеді деген қорытындыға келдік.

Белгілі ғалым Н.Н.Хан педагогикалық тұрғыдан дұрыс ұйымдастырылған технологияның маңызына ерекше көңіл аударады. Оның пікірінше «педагогикалық технология педагогикалық үрдістің тұжырымдамасына сәйкес, байланысты болып, оның бір деңгейін (технологиялық) көрсетуі тиіс; технология оқу-тәрбие үрдісін, оның мәнді ерекшелігін жүзеге асыруға арналған құралдар жиынтығы болуы, оқыту технологиясының құрылымы оқу үрдісінің түпнұсқа жобасы болуы тиіс; қатысушылардың бірлескен іс-әрекетін ұйымдастыру мен жүзеге асыруға байланысты педагогикалық технология құралдар жиынтығын мұғалімнің, оқушының да меңгеруі қажет; педагогикалық дұрыс құрастырылған технология оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін, педагог пен оқушының шығармашылығын арттыруға тиіс» [3].

Педагогикалық инновация (жаңа енгізілім – 1) Кейбір бөліктердің, білім беру жүйесі мен құрамдас бөлшектерінің біртұтастығының мінездемесін жақсартатын, жаңалығы бар, білім беру ортасына жаңа біркелкі элементтерді кіргізетін мақсатты бағытталған өзгеріс. Жаңа ереже түрлері: қызмет түрлері бойынша педагогикалық қамтамасыз етуші, басқарушы; өзгеріс нысаны бойынша ресурстық, технологиялық және азық-түліктік; кіргізілген өзгертулердің сипаты бойынша радикалды (жаңа идеяларға негізделген), комбинаторлық (танымал элементтердің жаңа үйлесімі) және ағартушы; кіргізілетін өзгертулердің өлшемі бойынша локалды, модулді, жүйелі; қолданудың өлшемі бойынша бірліктік және диффузиялық, пайда болудың көзі бойынша сыртқы, ішкі; 2) жаңашылдықты меңгеру үрдісі (жаңа құралды, әдісті, әдістемені, технологияны, бағдарламаны және т.б.) 3) ерекше әдістемелер мен бағдарламаларды іздестіру, олардың шығармашылық қайта ойлауын оқу үрдісіне ендіру [4]. Ұсынылып отырған технология білім ортасындағы барлық қатынасушылардың (педагогтар, ата-аналар, оқушылар) өзара әрекеттестігін болжайды.

Инновациялық педагогикалық технология – мұғалім-оқушы тұлғалық өрісінің өзара әрекеттестігі мен педагогикалық үрдісті байланыстырушы түйін. Біздің технологияның негізгі түйіні ретінде: ата-ана мен педагогтың оқушылармен дамымалы қарым-қатынасын құру; оқушының оқу және оқудан тыс қызметіндегі әлеуметтік құзырлығын қалыптастыруға арналған психолого-педагогикалық бағдарламаларды жобалау және жүзеге асыру; жоғары сынып оқушыларымен диалогтар, тренингтер өткізу, шығармашылық, жобалық жұмыстар жатады. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, мұндай жоғары сынып оқушыларына жүргізілетін технологиялар олардың әлеуметтік құзырлығын көтереді.

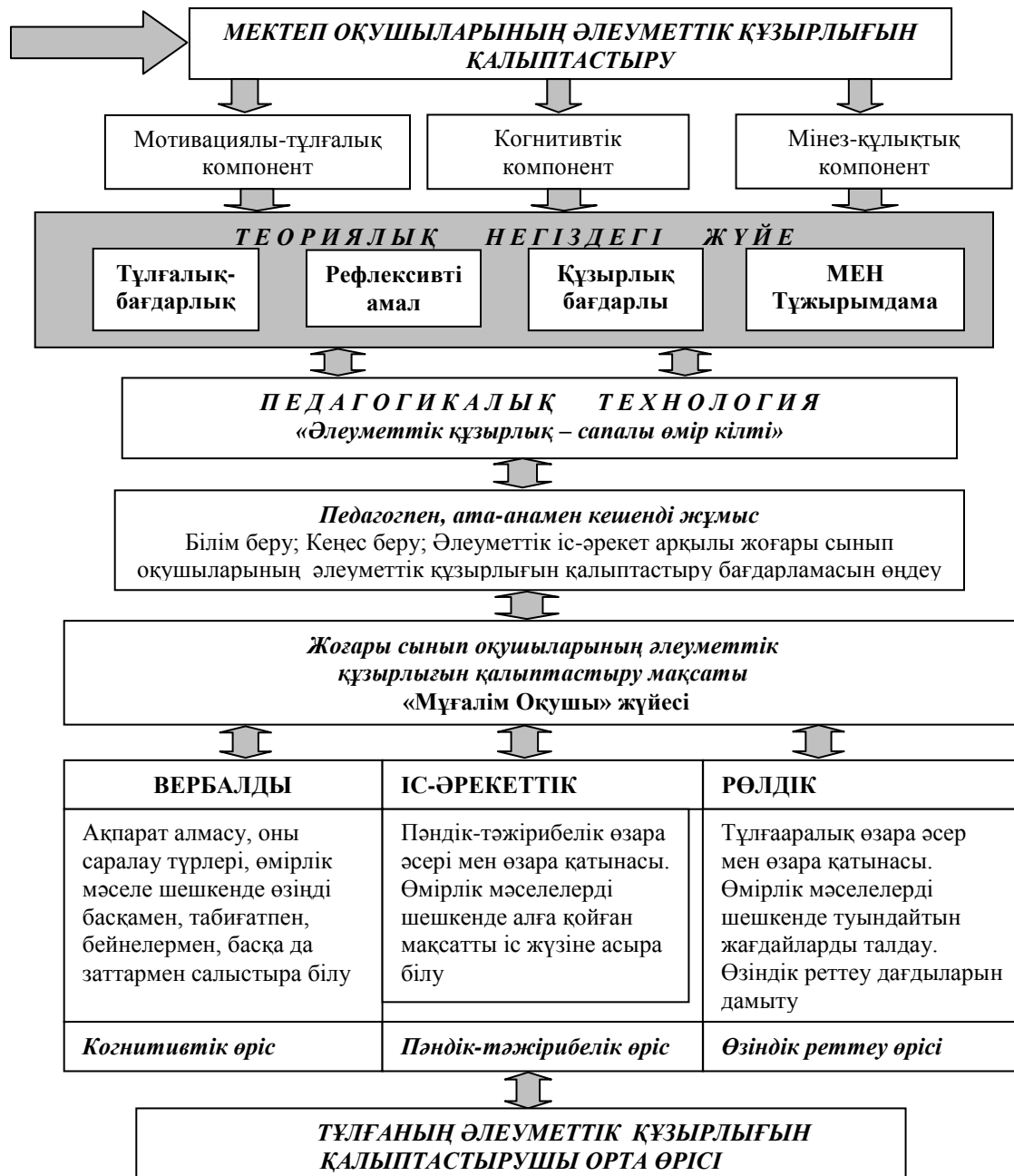
Зерттеуімізде оқушылармен жүргізген жұмыс технологиямыз үш құрамнан тұрады: *вербалды, іс-әрекеттік және рөлдік*. Бөлінген құрамалар жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастырудағы ерекшеліктеріне қарай топталды. Жоғары сынып оқушыларына арналған тренинг жастық даму заңдылықтарына сәйкестендіріліп, жұмысты тұтас педагогикалық процесте өткізу, яғни «Мұғалім – Оқушы» жүйесіндегі «МЕН» тұжырымдамасын негіздей отырып, оқушыны объекіден іс-әрекет арқылы субъектіге айналдыру көзделген.

Педагогтармен жұмыс технологиясы мұғалімдердің, сынып жетекшілері мен тәрбиешілерінің психолого-педагогикалық құзырлығының дамуын болжайды және олардың әлеуметтік құзырлықты қалыптастыру жағдайларын сезініп, өз қызметінің тәжірибесінде осы жағдайларды пайдаланудағы талпынысына дем береді. Іскер ойын – оқушылардың әлеуметтік құзырлығын қалыптастырудағы педагог анықтайтын мәселелер жиынтығы. Қойылған мәселелерді шешу психолого-педагогикалық бағдарламаларды жобалау кезінде және оны оқу үрдісіне енгізгенде ғана жүзеге асады.

Ата-аналармен жұмыс технологиясы олардың психолого-педагогикалық құзырлығын жетілдіруге және балалармен қарым-қатынасын одан әрі жоғарылатуға ынталандыру мақсатында жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыруға бағытталған. Зерттеу барысында жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлық құрамаларын меңгерудегі әдістемелік амалдары мен білім ортасында оның дамуына арналған шарттары құрылды: жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастырудағы психологиялық құрамын меңгеруге арналған диагностикалық әдістемелері іріктелді, әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру мүмкіншіліктерін анықтайтын білім ортасын экспертиза жасау әдістемесі құрылды.

Өңделген білім ортасындағы әлеуметтік құзырлықтың қалыптасуындағы педагогикалық қызмет концепциясы эксперименталды тексеруден өтті. Зерттеудің мақсаты – жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру жүйесінде көрсетілген моделдер мен технологиялар негізінде жүзеге асатын оқушының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыруға бағытталған оқу мекемелері қызметінің нәтижелі шарттарын анықтау болатын. Айтылған идеялар мен анықтаушы эксперимент нәтижелеріне сүйене отырып, жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастырудың төмендегідей моделін құрастырдық (сурет 1).

Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру үшін бірнеше қағидаларды зерттеу жұмысының негізіне алдық: жүйелілік қағида; теория мен практиканың байланыстылық қағидасы; саналылық қағидасы; жоғары сынып оқушыларының жасын және дербес ерекшеліктерін есепке алу қағидасы; білім беру мен тәрбиенің байланыстылық қағидасы. Осы көрсетілген қағидаларға сүйеніп, жұмыстың негізін құрайтын психологиялық-педагогикалық шарттарды анықтадық: а) бірлескен интегративті сабақтарда «мұғалім – оқушы» жүйесіндегі оқушыны объектіден субъектіге айналдыру; ә) жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыруда жеке тұлғаны бақылау үшін психологиялық диагностика жүргізу; б) оқыту және оқудан тыс процесінде әлеуметтік құзырлық қасиеттерін бірлескен іс-әрекет арқылы жүзеге асыру.

Сурет 1 – Мектеп оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру моделі

«Жоғары сынып оқушыларының әлеуметтік құзырлығын қалыптастыру» зерттеу жұмысымыздың тақырыбы болғандықтан әлеуметтік құзырлықты қалыптастыратын

әлеуметтік іс-әрекет, әлеуметтік қарым-қатынас, әлеуметтік рөл ұғымдарына тоқтала кеткенді жөн көріп отырмыз. Жоғарғы педагогикалық мектептегі қазіргі заман мамандарын даярлау үрдісі өзіміз білетіндей, жалпы қоғамдық және арнайы оқу-ағартудан тұрады. Мақсаттың негізінде, зерттеудің міндеттері мен ғылыми болжамдары, жоғары оқу орнындағы оқу-тәрбиелік үрдісінің методологиясы мен мазмұны ескеріле әлеуметтік талапқа сай және кәсіби әрекетті қазіргі оқу мекемелеріндегі педагогтардың тәжірибесі мен ғылыми әдебиетке пәнаралық сараптама жасау негізінде оқушы даярлығының қалыптасуын зерделеп оқыту болып отыр.

Жасалынған жұмыс болашақ мұғалім мен тәрбиешіні дайындаудағы нормативті бағытының басымдылығын көрсетіп отыр. Оқушыны оқыту мен тәрбиелеудегі жетілдірілу процесі, қолданылатын педагогикалық инновациялардың басым бөлігінің жоғарғы мектептегі оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастырудағы стандартты және дәстүрлі жолдарын қамтамасыз етуге бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының Президенті. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдау // Егемен Қазақстан. 2014. 15 қараша.
2. Колеченко А.К. Энциклопедия педагогических технологии. – Санкт-Петербург: КАРО, 2004. – 368 с.
3. Хан Н.Н. Пралиев С.Ж., Нармбаев С.Т., Иманбаева К.Н., Жампеисова К.К. и др. Концепция «Қазақ елі — проект нового времени» (проект). – Алматы: КазНПУ им.Абая, 2013. – С. 24.
4. Российская педагогическая энциклопедия: В 2 тт. /Гл. ред. В. В. Давыдов. – М.: «Большая Российская энциклопедия», Т. 2, 1999, – С. 356.

РЕЗЮМЕ

Г.А. Аскарова, к.п.н.

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛЬНОГО КОМПЕТЕНТНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Формирование социальной компетентности молодого поколения должна стать специализированной и профессионализируемой деятельностью, потому что, стихийная социализация уже не обеспечивает необходимые параметры, нужные для самосохранения и воспроизводства общества.

Системно-целостный подход инновационной технологии, используемый в исследовании, объединяет все звенья образования, социального компетентного становления личности в единую «цепь». Это способствует максимальному стимулированию активного состояния всех основных структурных компонентов личности в их взаимодополнении и сочетании.

Ключевые слова: компетентность, инновация, педагогическая технология.

SUMMARY

G.A. Askarova, cand. of p.sc.

(Kazakh State Women's Teacher Training University, city Almaty)

THE ROLE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF THE PERSON

One pair from new approach in pedagogics appear like this call social point of view at teaching and so education, grow up so-called generation.

Point of view usable in investigation unite associate always link constitution social competent making personality in united chain this promote maximum motivation proactive state all fundamental skeleton component personality in their addition and combination.

Keywords: competence , innovation, educational technology.

UDC 514.112.4

FIND THE HEIGHT OF THE PYRAMID

K. Bayetov, lecturer

(city Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)

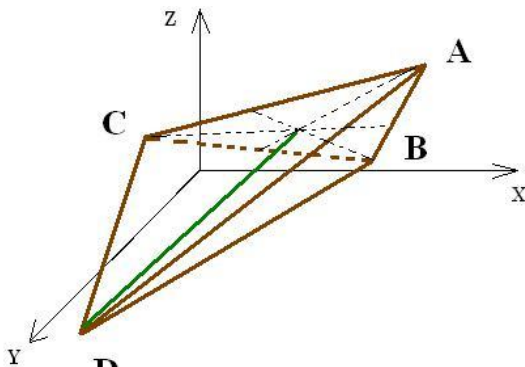
Abstract: The article investigates the problem of calculating the height of the pyramid. An algorithm for calculating the height of the pyramid is based on the determination of the base area and volume of a pyramid with used elements of vector algebra.

Keywords: vectors, the area of a parallelogram, the volume of the parallelepiped, the height of the pyramid.

This article is designed to help students in solving one of the points of the individual tasks, since in practice often encounter the following difficulty. Students deciding individually problems of this type can not always relate these topics.

Problem: To find the height of DO the pyramid ABCD using methods of vector algebra.

$A(5; -6; -1); B(7; -3; -2); C(-2; 1; 3); D(-7; 2; -8);$

Solution:

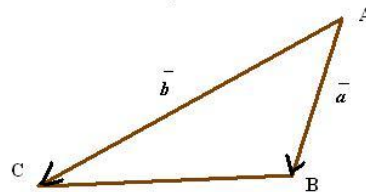
To find the height of the pyramid use the following formula to find the volume of a pyramid

$$V_{\text{pyr}} = \frac{1}{3} S_{ABC} H$$

First Step: Determine the area of the base S for the triangle ABC.

Vector product

$$[\vec{a}\vec{b}] = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ X_1 & Y_1 & Z_1 \\ X_2 & Y_2 & Z_2 \end{vmatrix}$$

The modulus is numerically equal to the area of the parallelogram formed by the vectors a and b. It comes from the definition of the vector product

Actually.

$$S_{\text{par}} = |OA| \cdot |OB| \cdot \sin \varphi = |\vec{a}| \cdot |\vec{b}| \cdot \sin \varphi = |[\vec{a}\vec{b}]|.$$

Find the vector

$$\vec{AB} = \vec{a} = \{2; 3; -1\} \text{ и } \vec{AC} = \vec{b} = \{-7; 7; 4\}$$

get;

$$[\bar{a}\bar{b}] = \begin{vmatrix} \bar{i} & \bar{j} & \bar{k} \\ 2 & 3 & -1 \\ -7 & 7 & 4 \end{vmatrix} = 12\bar{i} + 7\bar{j} + 14\bar{k} + 21\bar{k} - 8\bar{j} + 7\bar{i} = 19\bar{i} - 1\bar{j} + 35\bar{k};$$

Substituting the values, we find the area of a parallelogram:

$$S_{i\bar{a}\bar{b}} = \sqrt{361+1+1225} = \sqrt{1587} \approx 40(m^2).$$

Since the area of a triangle is half the area of a parallelogram, find the area of triangle ABC

$$S_{\Delta A\bar{B}\bar{C}} = \frac{40}{2} = 20(m^2)$$

Second step: Find the volume of the pyramid ABCD.

Mixed product (a,b,c) vectors $(\bar{a}, \bar{b}, \bar{c})$ - the scalar product of the vector \bar{a} on the cross product of vectors \bar{b} and \bar{c} :

$$(\bar{a}, \bar{b}, \bar{c}) = \bar{a} \cdot (\bar{b} \times \bar{c})$$

Sometimes it is called a triple scalar product, apparently due to the fact that the result is a scalar (or rather - pseudo-scalar).

The geometric meaning: mixed module works numerically equal to the volume of the parallelepiped formed by the vectors $(\bar{a}, \bar{b}, \bar{c})$.

$$\begin{aligned} \bar{a}\bar{b}\bar{c} &= \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 & Z_1 \\ X_2 & Y_2 & Z_2 \\ X_3 & Y_3 & Z_3 \end{vmatrix} \\ \bar{a}\bar{b}\bar{c} &= \left(\begin{vmatrix} Y_1 & Z_1 \\ Y_2 & Z_2 \end{vmatrix} \bar{i} + \begin{vmatrix} Z_1 & X_1 \\ Z_2 & X_2 \end{vmatrix} \bar{j} + \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 \\ X_2 & Y_2 \end{vmatrix} \bar{k} \right) (X_3\bar{i} + Y_3\bar{j} + Z_3\bar{k}) = \\ &= \begin{vmatrix} Y_1 & Z_1 \\ Y_2 & Z_2 \end{vmatrix} X_3 + \begin{vmatrix} Z_1 & X_1 \\ Z_2 & X_2 \end{vmatrix} Y_3 + \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 \\ X_2 & Y_2 \end{vmatrix} Z_3 \end{aligned}$$

The volume of the parallelepiped determined by the vectors \bar{a} , \bar{b} , and \bar{c} is the magnitude of their scalar triple product:

$$V = |\bar{a} \cdot (\bar{b} \times \bar{c})|$$

The mixed product is numerically equal to the volume of the parallelepiped formed by the vectors p and p both sides.

It follows that the volume of a triangular pyramid is calculated by the formula, the vector p and \bar{c} matches to three of his ribs, converging at a vertex,

$$V_{nap} = \pm \begin{vmatrix} X_1 & Y_1 & Z_1 \\ X_2 & Y_2 & Z_2 \\ X_3 & Y_3 & Z_3 \end{vmatrix}.$$

Vectors $\overline{AB} = \bar{a} = \{2;3;-1\}$, $\overline{AC} = \bar{b} = \{-7;7;4\}$, $\overline{AD} = \bar{c} = \{-12;8;7\}$

We find the volume of the pyramid, which is constructed on these vectors.

$$\begin{aligned} \bar{a}\bar{b}\bar{c} &= \begin{vmatrix} 2 & 3 & -1 \\ -7 & 7 & 4 \\ -12 & 8 & -7 \end{vmatrix} = -481; \\ V_{i\bar{a}\bar{b}\bar{c}} &= \frac{1}{6} |\bar{a}\bar{b}\bar{c}| = \frac{1}{6} \cdot |-481| \approx 80,2(m^3). \end{aligned}$$

Third step: Transform the formula:

$$V_{nap} = \frac{1}{3} S_{ABC} H$$

To find the height H

$$H = \frac{3V_{\text{пип}}}{S_{ABC}}$$

Substitute the values into the formula,
get

$$H = \frac{3 \cdot 80,2}{20} = 12,03 \text{ (m)}$$

Answer: H=12,03 m.

REFERENCES

1. V.V. Konev, Mathematics: Preparatory Course. Textbook. TPU Press, 2009, 104 p.
2. K.P. Arefiev, O.V. Boev, A.I. Nagornova. Higher Mathematics, Part 1. Textbook. TPU Press, 2009, 97 p.
3. V.V. Konev, Mathematics: The Elements of Mathematics. Workbook, Part 1. Tomsk. TPU Press, 2009, 54 p.
4. Murray H. Plotter, Charles B. Morrey. Intermediate Calculus, Springer, 1985.

ТҮЙІНДЕМЕ

Баєтов К., оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ПИРАМИДАНЫҢ БИІКТІГІН ТАБУ

Бұл мақалада пирамиданың биіктігін есептеу жолдары қарастырылады. Пирамиданың биіктігін есептеу алгоритмі, пирамида табанының ауданы мен көлемін векторлық алгебра элементімен табу көрсетілген.

Түйін сөздер: Векторлар, параллелограмм ауданы, параллелепипед көлемі, пирамида биіктігі.

РЕЗЮМЕ

Баєтов К., преподаватель

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

НАХОЖДЕНИЕ ВЫСОТЫ ПИРАМИДЫ

В статье исследуется задача вычисления высоты пирамиды. Предложен алгоритм вычисления высоты пирамиды, основанный на нахождении площади основания и объема пирамиды элементами векторной алгебры.

Ключевые слова: вектора, площадь параллелограмма, объем параллелепипеда, высота пирамиды.

ЖЕЛ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЕСЕПТЕУ

*А. Жамалов, тех.ғ.д., профессор
М.М. Күнелбаев, аға оқытушы
А.Б. Скакова, магистрант
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Берілген мақалада тәжірибе жасауға арналған жел қондырғысының негізгі параметрлері есептелінді. Жел генераторын құру және зерттеу үшін бастапқы деректер ұсынылды. Жалпы жел энергетика қондырғысымен таныстырылды. Жел энергетика қондырғысының түрлері, жіктелуі және қолданылу аймақтары мен қолданылу тиімділігіне шолу жүргізілді. Жел энергетика қондырғысы арқылы энергияны алудағы қажетті құрылғыларға таңдау жүргізіліп, оларға есептеулер жасалынды.

Түйін сөздер: Жел энергетикалық қондырғысы, генератор, амперметр, вольтметр, ваттметр, Бофорт шкаласы, аккумулятор.

Қазақстанда қазіргі таңда жел қуатын пайдалану мүмкіндіктері жан-жақты зерттелуде. Қазақтың сайын даласы күнге де, желге де, табиғат байлықтарына да бай. Жел станцияларын салу қажеттігі Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері ақпарат құралдарында талай рет айтылып, қоғамдық ортада талқыланып жүрген өзекті мәселе. Болашақтың энергиясы тақырыбын таңдаған Қазақстан алдағы екі жылда баламалы және қайталанбалы қуат көздерін дамытудың орталығына айналмақ. Қазақстанда 2030 жылға дейін жел күшімен өндіретін электр энергиясы қуатын халық шаруашылығына қолданудың тиімді жолдары қарастырылуда. Қазақстанда жел күшімен алынатын электр энергиясы қуатын мол өндіруге болады. Жел энергиясының басқа энергия көздерінен экологиялық және экономикалық артықшылықтары көп. Жел энергетикасы қондырғыларының технологиясын жетілдіру арқылы оның тиімділігін арттыруға болады. Жел энергиясын тұрақты пайдалану үшін жел энергетикасы қондырғыларын басқа энергия көздерімен кешенді түрде ұштастыру қажет. Жел – бағытталған ауа массаларының қозғалысы. Жел энергиясын күн энергиясының бір бөлігі ретінде қарастыруға болады, себебі күн жердегі ауа райына әсер етеді. Күннің жер бетін әртүрлі қыздыруынан жел пайда болады. Жел энергиясын қолдану таулы аймақтардың жоғары бөктерінде, толқынды теңіз жағалауларында ыңғайлы екені бәрімізге белгілі. Жел энергетикасын дамытуға қолайлы аймақтар өте көптеп табылады. Жел күшінің ықпалы жыл мезгілінің ауысуына, ауа райының өзгеруіне байланысты өзгеріп отырады. Жел күшінен өндірілетін энергия мөлшері желді тығыздығына, жел турбинасы қалақшаларының ауданына, жел жылдамдығының кубына тәуелді болады [4].

Жел энергетикасы – жел энергиясын механикалық, жылу немесе электр энергиясына түрлендірудің теориялық негіздерін, әдістері мен техникалық құралдарын жасаумен айналысатын жаңартылатын энергетиканың саласы. Қазақстанның 50% аумағының орташа жел жылдамдығы 5-6м/с құрайды, ал қалған аумағы 8м/с және одан жоғары. Ол жел энергетиканың дамуына жақсы көрсеткіш. Жел энергияның техникалық пайдалану мүмкіндігі 3 млрд.кВт/сағ-қа тең.

Жел энергиясына қызығушылық келесі факторлармен анықталады:

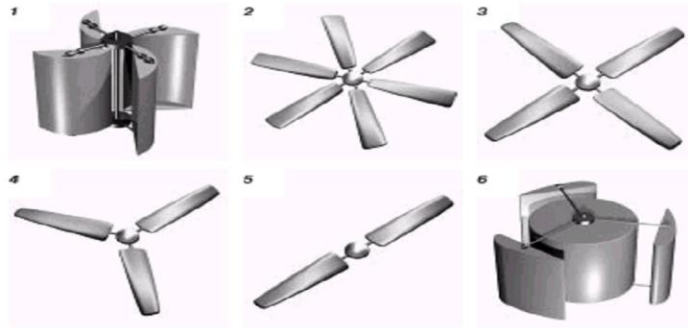
- сарқылмайтын энергия көзі, отын түрлері пайдаланбайды;
- алыс қашықтықтағы аймақтарды электр энергиясымен қамтамасыз етуі;
- қысқа мерзімде ЖЭС-ның салынуы;
- атмосфераны ластамайды және зиянды қалдықтардың болмауы.

Қазақстандық Жел энергиясының дамуы біртіндеп бүкіләлемдік процестің бөлігі ретінде қалыптасуда. Қазақстанда бұл саланың дамуы мемлекеттің нақты қаржы және

техникалық қолдауынан болады. 2015 және 2017 жылдар аралығында Жел электр станциясын көптеп салу күтілуде және қазіргі таңда Қазақстанда бұл жобалар іске асып жатыр.

Қазіргі уақытта электр энергиясының жетіспеушілігінен және экологиялық ақуалды жақсарту мақсатымен ғалымдардың алдында дәстүрлі емес энергия көздерін дамыту мәселесі туындап отыр.

Жел қондырғыларда жел ағынының кинетикалық энергиясы генератор роторларының айналу процесі кезінде электр энергиясына айналады. Конструкциясы жағынан жел қондырғылардың генераторлары электростанциядағы отын жаққанда ток өндіретін генераторларға ұқсайды. ХХ ғасырдың басында Н.Е.Жуковский жел двигателі теориясының негізін қалады. Осы теорияны негіздей отырып әлсіз желдің ырғағынан жұмыс істелетін жоғары өнімді жетілдірілген жел агрегаттардың конструкциялары жасалынды, барлық елдің ғалымдары мен самолет жасаушы конструктор мамандары өз үлестерін қосты. Барлық жел двигателінің жұмыс істеу принципі біреу-ақ, онда желдің әсерінен қозғалатын жел қалақшаларының қозғалысы әсерінен электр энергиясын өндіретін генераторының айналып тұратын білігіне беріледі. Жел доңғалағының диаметрі үлкен болған сайын соққан желдің үлкен ағысын қамтиды және агрегат түрлеріне қарап неғұрлым үлкен энергия өндіреді. Жел двигателін екі топқа бөледі:

Сурет 1 – Жел генераторларының түрлері

1. Тік осьпен айналатын жел двигателі (карусель типтес, қалақшалы, ортогональді);
2. Горизонталь осьпен айналатын жел двигателі (қанаттарының санына байланысты қанатты деп аталады) [2].

Қалақшалы жел двигателінің айналу жылдамдығы олардың қалақшалар санына кері пропорционал, сондықтан агрегаттың қалақшаларын үштен артық жасамайды (сурет – 2).

Сурет 2 – Үш қалақшалы жел қондырғысы

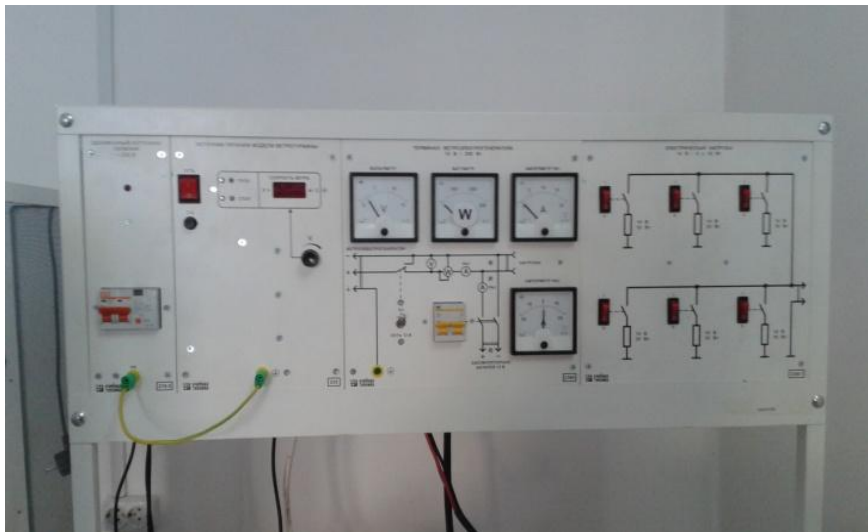
Жел энергетикалық қондырғысы жел қозғалтқышынан, электр тогы генераторынан, олардың жұмысын басқаратын автоматтық құрылғыдан, оларды орнату және қызмет көрсетуге арналған құрылыстардан, ғимараттардан тұрады. Желсіз күндерде жұмыс жасау үшін резервтік жылулық қозғалтқышпен, аккумулятор батареяларымен,

гелиокондырғылармен толықтырылады. Әдетте, жел электр станциясы тұрақты ток генераторларымен жабдыкталады. Ол аккумулятор батареяларын зарядтайды. Ал тұтынушыларға қажетті айнымалы ток инвертор деп аталатын арнайы құрылғыдан алынады. Инвертор тұрақты токты айнымалы токқа түрлендіретін құрылғы болып табылады. Жел электр станцияларын жел жиі тұратын жерлерде, орталықтандырылған электрмен жабдықтау тораптарынан қашық орналасқан ауылдық мекендерде, далалық, шөлейтті т.б. жерлерде қолданады. Жел энергетикасы қондырғысының қуаты 100 кВт-тан бірнеше МВт-қа дейін жетеді. Ең қуатты (3МВт) жел энергетикасы қондырғысы Германияда салынған (1983). Қазіргі кезде бірлік қуаты 15 МВт-қа дейінгі жел энергетикасы қондырғысы жобалануда [3].

Сурет 3 – Тәжірибе жүргізуге арналған жел қондырғысы

Жел энергетикалық қондырғысының негізгі параметрлерін есептеу үшін тәжірибе жүргізуге арналған жел қондырғысымен жұмыс жасаймыз (сурет 3). Жел қондырғысы генератор, аккумулятор, 3 жүктеме, қалақша, ваттметр, вольтметр, 2 амперметр, реостат, анемометр және т.б. құрылғылардан тұрады (сурет 4).

Сурет 4 – Жел қондырғысының негізгі параметрлері

Жел қондырғысының ең негізгі параметрі – жел жылдамдығы болып табылады. Жел жылдамдығы артқан сайын жел қондырғысы соғұрлым көп энергияға ие болатыны белгілі. Жел жылдамдығын түрлендіру арқылы біз желдің күшін Бофорт шкаласы бойынша анықтауымызға болады (кесте 1) [1].

Кесте 1 Бофорт шкаласы бойынша желдің күші

Бофорт баллы	Жел жылдамдығы, м/с	Жел күшінің сипаттамасы
0	0 ... 0,2	Самал
1	0,4 ... 1,8	Тыныш
2	1,8 ... 3,6	Жеңіл
3	5,8 ... 8,5	Әлсіз
4	8,5 ... 11	Салқын
5	11 ... 14	Әдеттегі
6	14 ... 17	Күшті
7	17 ... 21	Қатты
8	21 ... 25	Өте қатты
9	25 ... 43	Дауыл
10	43-тен жоғары	Құйын

Жел жылдамдығының әртүрлі көрсеткішіндегі энергияның өзгерісін қарастырайық (кесте 2).

Кесте 2 Жел жылдамдығының әртүрлі көрсеткішіндегі энергияның өзгерісі

№	Жел жылдамдығы, м/с	Жел энергиясының мөлшері, Вт/м ²
1	1	1
2	3	17
3	5	77
4	9	477
5	11	815
6	15	2067
7	18	3572
8	21	5672
9	23	7452

Энергия мөлшері (В/м²) мына формуламен есептеледі [5]:

$$E_k = \rho \vartheta^3 / 2 \quad (1)$$

ϑ – желдің жылдамдығы, ρ – ауаның тығыздығы.

Жел қондырғысының басты сипаттамаларының бірі – оның қуаты болып саналады. Біздің жел қондырғымыздың ең үлкен қуаты 300Вт-қа дейін жетеді. Кернеудің максималды көрсеткіші 15 В-ты құрайды. Осы көрсеткіштер арқылы жел қондырғының максималды ток үшін табуға болады.

$$P = U \cdot I; \quad I = \frac{P}{U} \quad (2)$$

$$I = \frac{300\text{Вт}}{15\text{В}} = 20\text{А}.$$

Тұтынушылардың кедергісін мына формуламен есептейміз:

$$R = \frac{U}{I} = \frac{15\text{В}}{20\text{А}} = 0,75\text{Ом}.$$

Жел қондырғысында 6 жүктеме орналасқан. Әр жүктеменің кернеуі $U = 15\text{В}$, ал қуаты $P = 35\text{Вт}$ -қа тең. Алты жүктеменің жалпы кернеуі $U = U_1 + U_2 + U_3 + U_4 + U_5 + U_6 = 15 + 15 + 15 + 15 + 15 + 15 = 90\text{В}$ -қа тең. Жалпы қуат $P = P_1 + P_2 + P_3 + P_4 + P_5 + P_6 = 35 + 35 + 35 + 35 + 35 + 35 = 210\text{Вт}$.

500 кВт жел қондырғысы 1 сағатта 15 м/с жел жылдамдығы кезінде 500 кВт энергия өндіреді. Ал біздің жел қондырғымыз 300 Вт тең, сонда 1 сағатта 15 м/с жел жылдамдығы кезінде 300 Вт энергия өндіреді. Бұл дегеніміз қондырғы өзінде орналасқан алты жүктемені де толықтай электр энергиясымен қамтамасыз ете алады деген сөз [3].

Желдің механикалық энергиясын электр энергиясына айналдыратын машинаның тиімділігін сипаттайтын шама жел қондырғысының пайдалы әрекет коэффициенті (ПӘК-і). ПӘК-ті есептеу үшін жел қондырғысының 1 жылға өндірілген қуаты 1 жылдағы 8760 сағаттағы максимал қуатқа бөлуіміз керек. Мысалы, 600 кВт-тың турбаны 1 жылда 2 млн.кВт энергия өндірсе оның ПӘК-і:

$$\eta = (200000 \div 525600) \cdot 100 \% = 38 \%$$

Жел қондырғымыз 300 Вт, бұл жағдайда қондырғы 1 жылда қанша энергия өндіреді?

$$E = \frac{300\text{Вт} \cdot 2 \cdot 10^9 \text{Вт}}{600 \cdot 10^3 \text{Вт}} = 10^6 \text{Вт} = 1000000 \text{Вт}.$$

$$\eta = (100000 \div 525600) \cdot 24600 \cdot 100\% = 19\%.$$

300 В қуаты бар, резервті қорек көзінен ұзақтығы 12 сағат, ПӘК 80% болғандағы аккумулятор тогының бәсеңдігін анықтаймыз:

$$I_{\text{акб.бәс.}} = \frac{P}{\eta} = A, \quad (3)$$

мұндағы, $I_{\text{акб.бәс.}}$ – аккумулятор батареясының бәсеңдеу тогы, А;

P – қуат, Вт; U – Аккумулятор батареясының кернеуі, В; η – ПӘК, %.

$$I = \frac{300}{0.8} = 25A.$$

Аккумуляторды бәсеңдеу тогын есептеп алып, бар мәндерді қолданып, аккумулятордың сыйымдылығын есептейміз

$$E = I \cdot H, \quad (4)$$

мұндағы E – аккумулятор батареясының сыйымдылығы ($A \cdot \text{сағ}$); H – электр қамтамасыздандырудың резервті қорек көзінен тұтынушының жұмыс уақыты (сағ).

$$E = 25 \cdot 12 = 300 A \cdot \text{сағ}.$$

Жел қондырғысында орнатылған аккумулятор батареясының сыйымдылығы $E = 300 A \cdot \text{сағ}$ -қа тең болды.

Тәжірибе жасауға арналған жел қондырғысының негізгі параметрлерін сипаттап және есептеп шығарылды. Жел генераторын құру және зерттеу үшін бастапқы деректер ұсынылды. Жалпы жел энергетика қондырғысымен таныстырылды. Жел энергетика қондырғысының түрлері, жіктелуі және қолданылу аймақтары мен қолданылу тиімділігіне шолу жүргізілді. Жел энергетика қондырғысы арқылы энергияны алудағы қажетті құрылғыларға таңдау жүргізіліп, оларға есептеулер жасалынды. Осы көрсеткіштер арқылы жел энергетикалық қондырғысының қаншалықты тиімді екенін білуге болады [4].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Schwind, H., et al.: Über die Verwendung von quergewippten Rohren in Latenwärmespeichern. vt (Verfahrenstechnik) 12, 729-734 (1978).
2. Bauer H. C., Alefeld G. Erhöhung der Wärmekapazität von Heißwasserspeichern. Wärme 83, 35-36 (1977).
3. Сибикин Ю.Д., Сибикин М.Ю. Нетрадиционные возобновляемые источники энергии. – Москва, 2009.
4. www.kazenergy.kz.
5. Безруких П.П., Арбузов Ю.Д., Борисов Г.А. и др. Ресурсы и эффективность использования возобновляемых источников энергии. – С.-Пб.: Наука. 2009.

РЕЗЮМЕ

Жамалов А., д.тех.н., Кунелбаев М.М., старший преподаватель,

Скакова А.Б., магистрант

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

РАСЧЕТ ОСНОВНЫХ ПАРАМЕТРОВ ВЕТРО ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ УСТАНОВКИ

В данной статье рассматриваются расчеты экспериментальных данных ветро установки. Даны начальные параметры исследования ветро генератора. Проведем различные положения и применение ветроустановок в регионах. Расчитали энергия ветра, сила тока, напряжение и мощность ветроустановки.

Ключевые слова: генератор, амперметр, вольтметр, ваттметр, шкала Бофорта, аккумулятор.

SUMMARY

*A. Zhamalov, doctor of technical sciences, M.M. Kunelbaev, Senior lecturer,
A.B. Skakova, master
(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

ACALCUTATION OF BASIC PARAMETERS WIND ENERGY INSTALLATIONS

In the article of looking for a calculation of experimental basic wind installations. In date beginning parameters of research wind generator. To take of wind installations educations in the region. A calculate wind energy, elect ring force, power of the wind installations.

Keywords: generator, ampermeter, voltmeter, wattmeter, Bofort scale, accumulation.

УДК 11.24

ПРИМЕНЕНИЕ НА ЯЗЫКЕ BORLAND DELPHI, ДЛЯ ОПИСАНИЯ ПРОЦЕССА МАССОПЕРЕНОСА МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ ПРИРОДНЫХ ГАЗОВЫХ СМЕСЕЙ В ВОЗДУХЕ

*У. Парманбеков, к.ф.-м.н. доцент
А. Шакарбеккызы, магистр физики, преподаватель
М.А. Избасарова, ст. преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный
женский педагогический университет)*

Аннотация: В статье рассмотрена проблема описания через вычислительный эксперимент соответственно разработанной программе массопереноса в многокомпонентных газовых смесях. Получена информация о диффузионных процессах в многокомпонентных газовых смесях, содержащих аммиак, в зависимости от концентрации, давления и температуры.

Ключевые слова: диффузия, процесс, график, программа, Borland Delphi, Stefan, перенос вещества, многокомпонентный, ЭКД (эффективный коэффициент диффузии), КВ (коэффициент взаимодействия), двухколбовый аппарат.

Знание закономерностей диффузии важно не только для развития теории явлений переноса, но и при проектировании и расчетах массообменных процессов, в частности, современного химического производства. Поэтому разработка соответствующих программ и последующее проведение вычислительного эксперимента весьма актуально.

Используя разработанную программу, определить применительно к двухколбовому диффузионному аппарату диффузионные характеристики различных многокомпонентных природных газовых смесей в воздух.

Разработанную программу на языке Borland Delphi применить для описания процесса массопереноса многокомпонентных природных углеводородных газовых смесей в воздух с использованием метода эффективных коэффициентов диффузии. Расчет произвести применительно к двухколбовому диффузионному аппарату.

Перевод программы расчета из языка Фортран (операционная система DOS) на один из современных языков программирования Delphi (операционная система Windows: 9X/Me, 2000, XP) при сохранении основной идеологии вычислительного процесса. Под руководством профессора Ю.И.Жаврина была разработана программа *Stef.exe*. Она позволяет увеличить *производительность*, обладает *удобным интерфейсом*, а также в отличие от операционной системы DOS, *возможностью сохранения и редактирования вводимых данных*. В программе была учтена возможность построения графиков:

вычисленных значений концентраций, разностей концентраций и коэффициентов диффузии компонентов в зависимости от времени. Программа позволяет варьировать шагом по времени в расчетах, а также минимальной разностью концентраций компонентов [1,3].

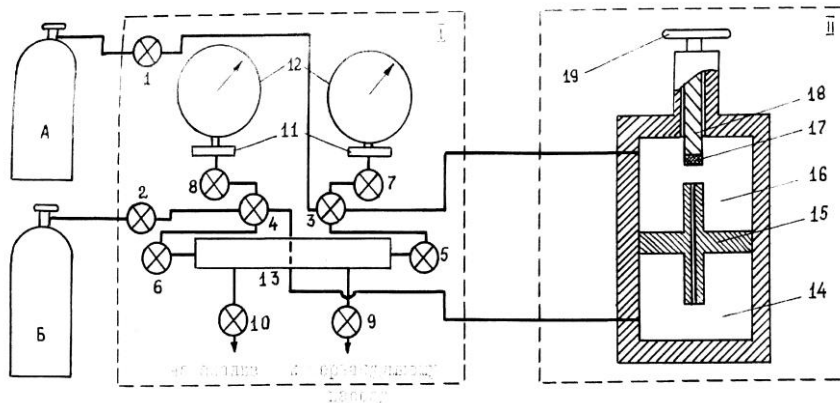

Рисунок 1. Схема экспериментальной установки двухколбового метода.

А, Б–баллоны с газами; *I*–блок подготовки газов; *II*–термостат с двух колбовым аппаратом. 1-10 краны; 11–мембранные разделители; 12–образцовые манометры; 13–выравнивающая емкость; 14–нижняя колба; 15–диффузионный канал; 16–верхняя колба; 17–фоторопластовая таблетка; 18–шток; 19–вороток.

Предложенная методика расчета диффузионного процесса массопереноса в изотермических многокомпонентных газовых смесях в двухколбовом аппарате на языке программирования Borland Delphi может с успехом применяться на практике. Результаты расчетов хорошо согласуются с экспериментами.

Изучение концентрационной зависимости ЭКД компонентов обычно проводят в тройных смесях, т.е. простейших многокомпонентных системах. Применение тройных систем обусловлено, прежде всего, возможностью изменения концентраций газов во всем диапазоне, а также простотой отображения полученных результатов. Для описания течения реального газа в трубопроводных сетях, при использовании в технологических процессах, связанных с тепло-массообменом, необходимо знать теплофизические свойства углеводородных (природных) газов в широком интервале температур и давлений [2,4,6].

Для исследования взять следующие системы:

1. $0,540 \text{ H}_2 + 0,460 \text{ N}_2 - 0,480 \text{ CO}_2 + 0,520 \text{ N}_2$;
2. $0,6\text{H}_2+0,4\text{CH}_4 - 0,5\text{N}_2+0,5\text{NH}_3$

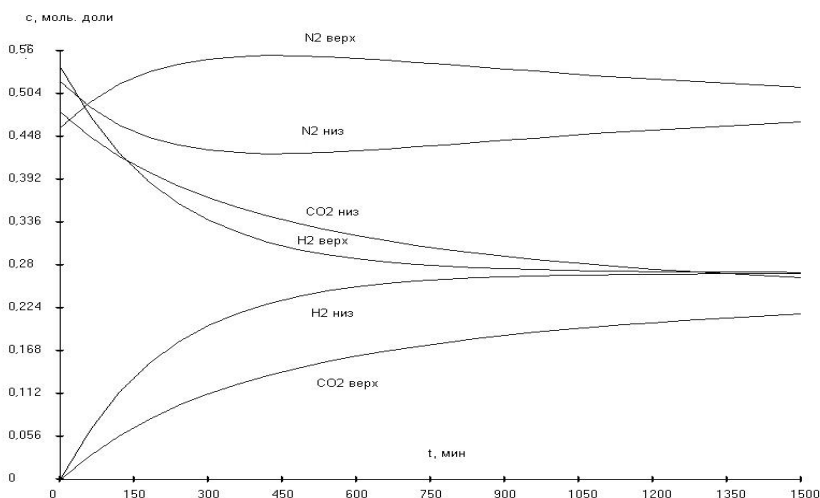

Рисунок 2. Отображение программой изменения концентраций компонентов в верхней и нижней колбе диффузионного аппарата для системы $0,540 \text{ H}_2 + 0,460 \text{ N}_2 - 0,480 \text{ CO}_2 + 0,520 \text{ N}_2$ с течением времени (от 0 до 1500 мин).

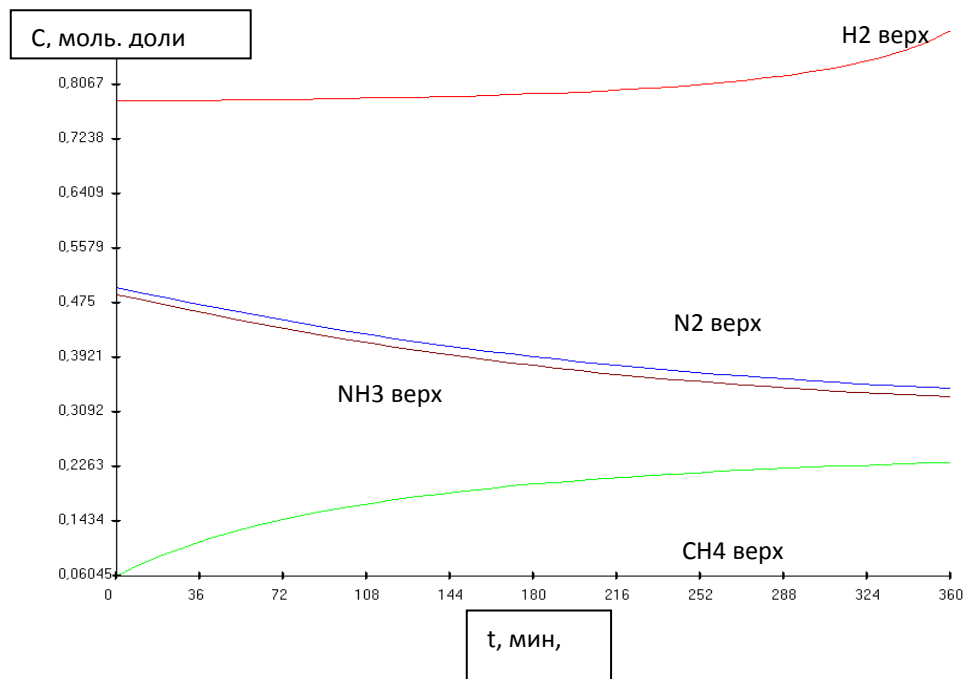

Рисунок 3. Отображение программой изменения концентраций компонентов в верхней колбе диффузионного аппарата для системы $0,6\text{H}_2+0,4\text{CH}_4 - 0,5\text{N}_2+0,5\text{NH}_3$ с течением времени (от 0 до 360 мин).

В результате вычислений должны быть получены: эффективные коэффициенты диффузии (ЭКД), а также МКМД для независимых (1-4) компонентов систем при $P = 0,101\text{МПа}$ и $T = 298\text{ К}$. Вычисленные коэффициенты диффузии (ЭКД и МКМД) для природных многокомпонентных газовых систем могут служить в качестве, справочной информации при описании массообменных процессов их компонентов в воздух [5,].

Приложение 1

Расчет диффузии в двухколбовом аппарате

Введите число компонентов - 4

Обзовите газы по номерам:

1 – H₂

2 – N₂

3 - CH₄

4 - NH₃

Введите число газов в верхней колбе – 2

Введите число газов в нижней колбе – 2

Введите начальное распределение концентраций газов

(N газа. концентрация в мольных долях <Enter>)

Концентрация компонентов в верхней колбе:

- 1.0,6

- 3.0,4

Концентрация компонентов в нижней колбе:

- 2.0,5

- 4.0,5

Введите коэффициенты взаимной диффузии, см²/с (P норм, атм.):

D(1,2) = 0,80

D(1,3) = 0,75

D(2,3) = 0,22

D(1,4) = 0,78

D(2,4) = 0,23

D(3,4) = 0,21

Введите постоянную прибора в см² – 2500

Атмосферное давление в мм. рт. ст. – 760

Давление в кгс/см² :

P_{нач} - 0

P_{кон} - 0

Шаг по давлению – 1

Введите начальное время для вывода в минутах – 0

Введите конечное время для вывода в минутах – 180

Интервал вывода в минутах – 10

< Ввод данных завершен. Для начала расчета используйте Ctrl+E >

Результаты расчета

Избыточное давление по манометру P = 0 кгс/см² (0 МПа)

Коэффициент перевода давления Kp = 1

М к м д , см²/с (для условий опыта) :

D(1,1) = 0,77824 ; D(1,2) = -0,00220 ; D(1,3) = 0,00322 ;

D(2,1) = -0,17634 ; D(2,2) = 0,28964 ; D(2,3) = 0,00315 ;

D(3,1) = -0,14297 ; D(3,2) = -0,00300 ; D(3,3) = 0,27116 ;

имя	концентрации	разность	мгновен.	интегр.
газа	компонентов,	концен.,	значения	значения
	мольные доли	мольные	эффект.	эффект.
	-----	доли	коэфф.	коэфф.
	верхняя	нижняя	диффузии,	диффузии,
	колба	колба	см ² /с	см ² /с

t = 0 мин

H	0,60000	0,00000	0,60000	0,78223	0,78223
N	0,00000	0,50000	-0,50000	0,49872	0,49872
CH ₄	0,40000	0,00000	0,40000	0,06045	0,06045
NH ₃	0,00000	0,50000	-0,50000	0,48832	0,48832

t = 10 мин

H	0,54863	0,05137	0,49727	0,78276	0,78249
N	0,02781	0,47219	-0,44437	0,48418	0,49144
CH ₄	0,39631	0,00369	0,39263	0,09348	0,07753
NH ₃	0,02724	0,47276	-0,44552	0,47312	0,48071

t = 20 мин

H	0,50604	0,09396	0,41207	0,78336	0,78277
N	0,05185	0,44815	-0,39630	0,46995	0,48424
CH ₄	0,39132	0,00868	0,38264	0,12030	0,09242
NH ₃	0,05080	0,44920	-0,39841	0,45829	0,47320

t = 30 мин

H	0,47071	0,12929	0,34142	0,78404	0,78308
N	0,07269	0,42731	-0,35462	0,45611	0,47716
CH ₄	0,38537	0,01463	0,37074	0,14236	0,10550
NH ₃	0,07124	0,42876	-0,35753	0,44391	0,46582

t = 40 мин

H	0,44142	0,15858	0,28283	0,78480	0,78341
N	0,09082	0,40918	-0,31836	0,44275	0,47022
CH ₄	0,37874	0,02126	0,35748	0,16071	0,11707
NH ₃	0,08903	0,41097	-0,32193	0,43007	0,45861

t = 50 мин

H	0,41713	0,18287	0,23425	0,78567	0,78377
N	0,10664	0,39336	-0,28671	0,42994	0,46344

| CH₄ | 0,37165 | 0,02835 | 0,34330 | 0,17611 | 0,12738 |
 | NH₃ | 0,10459 | 0,39541 | -0,29083 | 0,41684 | 0,45157 |
 t = 60 мин
Н	0,39699	0,20301	0,19397	0,78665	0,78417
N	0,12051	0,37949	-0,25899	0,41771	0,45683
CH₄	0,36428	0,03572	0,32857	0,18912	0,13661
NH₃	0,11823	0,38177	-0,26354	0,40426	0,44472
t = 70 мин					
Н	0,38029	0,21971	0,16058	0,78776	0,78460
N	0,13270	0,36730	-0,23461	0,40612	0,45041
CH₄	0,35678	0,04322	0,31356	0,20018	0,14492
NH₃	0,13024	0,36976	-0,23952	0,39238	0,43809
t = 80 мин					
Н	0,36645	0,23355	0,13290	0,78902	0,78507
N	0,14345	0,35655	-0,21310	0,39519	0,44418
CH₄	0,34925	0,05075	0,29850	0,20965	0,15244
NH₃	0,14086	0,35914	-0,21828	0,38123	0,43167
t = 90 мин					
Н	0,35498	0,24502	0,10995	0,79045	0,78559
N	0,15297	0,34703	-0,19406	0,38494	0,43816
CH₄	0,34179	0,05821	0,28357	0,21777	0,15926
NH₃	0,15027	0,34973	-0,19945	0,37081	0,42548
 Конец расчета.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жаврин Ю.И., Косов Н.Д. и др. Расчет диффузионного процесса в двухколбовом аппарате для случая многокомпонентной газовой смеси // Каз.у-т, НИИЭТФ. – Алматы, 1995. – С. 26.
2. Жаврин Ю.И., Косов Н.Д., Белов С.М., Тарасов С.Б. Влияние давления на устойчивость диффузии в некоторых трехкомпонентных газовых смесях // Письма в ЖТФ. – 1984. – Т.54, № 5. – С. 943-947.
3. Шакарбекқызы А. Применение эффективных коэффициентов диффузии к описанию массопереноса в многокомпонентных газовых смесях, содержащих аммиак // Сборник тезисов III Международного конгресса студентов и молодых ученых Мир науки». – Алматы, 2009.
4. Шакарбекқызы А. Расчет диффузионного процесса в многокомпонентных газовых смесях, используемых при синтеза аммиака // Сборник тезисов III Международного конгресса студентов и молодых ученых Мир науки». – Алматы, 2010. – С.14.
5. Шакарбекқызы А. Көпкомпонентті газ қоспасындағы диффузия құбылысын Borland Delphi тілінде құрылған Stefan программасы арқылы зерттеу // Ізденіс №1(1)/2013. – Б195-199.

ТҮЙІНДЕМЕ

*Парманбеков У., ф.-м.ғ.к., профессор, Шакарбекқызы А., магистр оқытушы
 Избасарова М.А., аға оқытушы
 (Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)*

BORLAND DELPHI ТІЛІНДЕ ҚҰРЫЛҒАН STEFAN ПРОГРАММАСЫ АРҚЫЛЫ АУАДАҒЫ КӨПКOMPONENTТІ ГАЗ ҚОСПАСЫНДАҒЫ ЗАТ АЛМАСУ ПРОЦЕСІН ЗЕРТТЕУ

Бұл мақалада диффузия процесін анықтайтын Borland Delphi тілінде құрылған Stefan программасын пайдаланып, көпкомпонентті газ қоспасындағы концентрация, қысым және

температура тәуелділіктері арқылы табылған ДЭК-ін диффузия процесін нақты әрі жылдам есептеуге қолдану мәселесі қарастырылған.

Түйін сөздер: диффузия, процесс, график, программа, Borland Delphi, Stefan, зат алмасу, көпкомпонентті, ДЭК (диффузияның эффективті коэффициенті), ӨЭК (өзара әсер коэффициенті), екіколбалық аппарат.

SUMMARY

*U. Parmanbekov, candidate of physical and mathematical sciences, associate professor,
A. Shakarbekkyzy, master of physics, lecturer, M.A. Yzbacarova, senior lecturer
(c. Almaty Kazakh State Women's Teacher Training University)*

THE USE OF LANGUAGE BORLAND DELPHI, TO DESCRIBE THE PROCESS OF MASS TRANSFER OF MULTI-COMPONENT NATURAL GAS MIXTURE IN THE AIR

The article deals with the problem of describing through computational experiment, respectively developed program of mass transfer in multicomponent gas mixtures. Poluchina information diffusion processes in a multicomponent gas mixtures containing ammonia, depending on concentration, pressure and temperature.

Keywords: diffusion process, schedule, program, Borland Delphi, Stefan, mass transfer, many component, ECD (effective diffusion coefficient), CV (coefficient of interaction) two-bulb apparatus.

ФИЛОЛОГИЯ– PHILOLOGY

ӨОЖ 821.512.122

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ТАЛДАУ МЕН ТҮСІНУ ЖӘНЕ ГЕРМЕНЕВТИКАНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Қ.Т. Жанұзақова, ф.ғ.д., профессор м.а.
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Мақалада көркем мәтінді түсіндіру ілімі болып танылған герменевтиканың қалыптасу тарихы мен дамуы, басты ұстанымдары, оның қазақ әдебиеттанудағы көрінісі, кейбір теориялық мәселелері қарастырылады. Түсінудің шарттылығы, интерпретацияның (зерделеу) таңдамалы және шығармашылық қуаты пайымдалады. Герменевтиканың гуманитарлық ғылымдардың методологиялық негізін құрайтындығы тұжырымдалады. Сонымен қатар түсіну, интуитивті тану мен интерпретация ұғымдарына түсінік беріледі. Көркем шығарманы талдау мен түсіндіру барысында назарда ұстайтын, көңіл бөлу қажет тұстар, оқырман мен автор қарым-қатынасы мәселелері пайымдалған.

Түйін сөздер: көркем мәтінді талдау, герменевтика, автор мен оқырман, шығарманы қабылдау, түсіну, интерпретация.

Әдебиет – өмірді тану құралы ғана емес, адамның өмірге көзқарасын қалыптастыратын, мінез-құлқы мен тұрмыс-тіршілігіне әсер ететін өнер түрі. Көркем шығарма – оны тудырған адамның жолдауы іспетті. Өнер туындылары, оның ішінде көркем шығарма да адамдардың өзара тығыз қарым-қатынасына негізделеді. Өйткені автор өз туындысын халыққа, белгілі бір қауымға, біреуге арнап жазады. Сондықтан оқырман сөз арқылы туындының көркемдік әлемін және оны жасаған авторды қабылдайды. Көркем тілдің адамды сендіретін, жұбататын, ойлантатын құдіретті күші бар. Кейде автор шығармадағы баяндауға араласып,

кейіпкеріне болысатын, оқырманмен сырласып, ой бөлісетін, сұхбат құратын жайттар да кездесіп жатады. Сондықтан соңғы жылдары әдебиеттану шығарманың мәтіндік жүйесіндегі автор образы, оны оқырманның қабылдауы, оған әсері сынды күрделі мәселелерге көңіл бөле бастады. Бұл тұрғыдағы зерттеулер – қазіргі қазақ әдебиеттануында қарқын алып келе жатқан герменевтиканың үлесінде.

Герменевтиканы (көне грекше «түсіндіремін» етістігінен туған) екі тұрғыдан қарастыруға болады. Бір жағынан, мәтіндерді пайымдау теориясы, көркем мәтіндерді түсіндірудің талдау әдісі, екінші жағынан, герменевтика – түсіндіру, рух туралы ғылымдарды меңгеру туралы қазіргі философиялық ілім. Әдебиеттану ғылымының қоғамдық ғылымдармен, оның ішінде герменевтикамен байланысы жан-жақты. Өйткені герменевтика гуманитарлық ғылымдардың методологиялық негізін құрайды. Қазіргі әдебиеттану көркем шығарманы қабылдау мен автор мәселесіне, ондағы оқырманның орнына айрықша мән беруде. Осы тұрғыдан келгенде көркем шығармашылықтың аса маңызды коммуникативті сипатын естен шығармау қажет.

«Герменевтика» ұғымының өзі алғаш көне Грецияда пайда болды, алынған хабарды белгілі бір ережелер мен интуицияға сүйене отырып түсіндіру өнері дегенді білдіреді. Герменевтиканың теориялық тарихы XVIII ғасырлардан бастау алады. Ф.Д.Шлейермахер, Г.Ф.Майер, Х.Вольф, А.Бек, Ф.Аст өзінің еңбектерінде герменевтиканы мәтіндерді түсіндіру өнері ретінде негіздеді. Кейіннен герменевтиканы В.Дильтей, Х.Гадамер, М.Хайдеггер дамытты.

Герменевтиканың негізін қалаушы Ф.Шлейермахердің (1768-1834) түсіндіруі бойынша, ол Евангелие мәтіндері авторларының рухани дүниесіне ену тәсілі. Ф.Шлейермахер «Герменевтика», «Критика» атты зерттеулерінде мәтіндерді түсіндіру теориясының негізін жасады. Ол зерттеуші мәтінді автордан гөрі тереңірек, жан-жақты түсінеді, дұрыс бағалай алады деп санады. Ф.Шлейермахер, Ф.Новалис, Л.Тик, ағайынды В. Шлегельдермен мен Ф.Шлегельдермен тізе қосып, неміс романтиктерінің философиялық-әдеби үйірмесінде дәріс оқыды, осы әдеби бағыттың да теориялық іргетасын қалауға атсалысты.

Герменевтикада философиялық пайымдау нысаны болып тіл танылады. Неміс философы В.Дильтей герменевтиканың өрісін кеңейтіп, оның міндетін белгілі бір философиялық бағыттың ғана емес, тұтас дәуірдің, мәдениеттің ішкі дүниесін түсінуге мүмкіндік беру деп анықтады. Ол герменевтиканы барлық қоғамдық ғылымдардың негізі, іргетасы ретінде қарастырды және оны мәдени, жазба ескерткіштер мен әдеби мәтіндерді түсіндіру, пайымдау ерекшеліктері туралы ілім деп қабылдады.

М.Хайдеггердің ойынша, «тіл – болмыстың үйі», яғни тіл арқылы адамның ішкі феномендеріне үңілуге болады, ол – түсінудің бастауы. Неміс философы Х.Г.Гадамер мәтінді «соңғы шындық» деп таныды, оны философиялық пайымдау нысанына айналдырды.

Қазіргі әдеби герменевтика саласы бойынша өнімді еңбек еткен америкалық әдебиеттанушы – Э.Д.Хирш. Ол «Достоверность интерпретации» (1967), «Три измерения герменевтики» (1972), «Цели интерпретации» (1976) атты еңбектерінде герменевтиканың теориялық мәселелерін әдеби мектептер мен бағыттармен тығыз байланыста қарастырады [1]. Э.Хирш қазіргі структуралистердің, постмодернистердің көркем мәтіндегі автор образын мансұқтауына қарсы шықты. Ол мәтінді объективті тарихи тұрғыдан зерттеуге, автордың түпкі ойына ерекше мән береді. Э.Хирш бойынша, герменевтиканың мақсаты – мәтіннің бастапқы, түпкі мән-мағынасын іздеу, танып-түсіну. Ол бір шығармаға әртүрлі интерпретация жасауға, әр зерттеушінің оның әртүрлі түсінуіне қарсы шықты. Зерттеушінің міндеті – шығармаға алғашында автор берген нақты мағынаны, автордың ой өзегін айқындау болмақ. Зерттеушілердің пайымдауынша, мәтінді тану үшін жан-жақты, көп қырлы талдау қажет. Мәтіннің мағыналық мазмұны мен композициялық құрылымының ерекшеліктерін түсініп қана қоймай, сонымен қатар авторлық ұстанымды, автордың ішкі әлемін, шығармашылық даралығын, дүниетаным ерекшелігін, оның шығарманы кімге бағыттап жазғанын да ескерген жөн. Герменевтика өнер туындысын жеке дара қарастырмай, оны

тудырған, дүниеге келуіне ықпал еткен дәстүрлі мәдениет аясында тану, түсіну қажеттігін алға тартады.

Герменевтикада мәтінді тануға қатысты екі түрлі көзқарас бар. Біріншісі – мәтінді әлеуметтік, мәдени-тарихи жағдайлардың ықпалынсыз, тек оның өзіне ғана сүйене отырып түсіндіру қажеттігін қолдайды. Екінші жақтың ұстанымы бойынша герменевтика – философия. Мұнда мәтінді түсінуден, интерпретация жасаудан гөрі ол турасында ой толғау басым. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымы да герменевтика тәсілдеріне жүгініп, автор мен оқырман арасындағы күрделі қарым-қатынасты ашуға, жеке тұлғаның ішкі әлеміне, тылсым тереңіне үңілуге бағдар алғанын байқаймыз. Т.Есембеков мәтін поэтикасын, оқырман мен автор байланысы мен түрлерін жан-жақты зерттеді [2, 45]. Қазақ философы Ғ.Есім «Хакім Абай» атты еңбегінде герменевтиканың негізгі ұстанымдарына сүйене отырып, ұлы ақынның шығармаларын жеке әдеби құбылыс ретінде ғана емес, оны тудырған тарихи кезең аясында, зор мәдени дәстүрлер контекстінде қарастырады [3]. Ғалым герменевтикалық талдау арқылы Абай шығармаларын оның дүниетанымымен, этикалық, эстетикалық идеалдарымен сабақтастыра қарап, ақынның терең ойлы дана философ, гуманист екенін дәлелдеп шықты.

Герменевтикада түсіну ұғымы басты орын алады. Бұл орайда мәтінді интуитивті тану мен ондағы мағынаны пайымдау, түсіндіру аса маңызды. Сондықтан түсінудің басты шарты – интерпретация (зерделеу) болмақ.

Әдебиеттануда интерпретация көркем шығарманың тұтастай мағынасын, мазмұнын, оның идеясын, концепциясын тану, түсіну, зерделеу болмақ. Оның бірнеше түрлері бар:

1. Алғашқы, оқырмандық интерпретация адамның шығарманы оқып шыққаннан кейінгі алғашқы әсеріне, көңіл-күйіне, сезіміне негізделеді.

2. Ғылыми интерпретация. Әдебиеттанушы оқырман ретіндегі алғашқы әсерін ғылыми негізде жинақтап, нақтылап, әдеби талдаумен тексереді.

3. Шығармашылық-образдық интерпретация әдеби шығарманы көркемөнердің басқа түріне көшіру (мысалы, әдеби шығарма негізінде көркем фильм түсіру, сахналық қойылым, опера немесе балет жасау т.т.).

Түсінудің кісіаралық сипаты басым. Көркем шығарма мен ондағы образдар жүйесі күрделі, көпқабатты, терең мағыналы болғандықтан әдебиеттанушы ғалымдар кейде бір туынды төңірегінде сан алуан, бір-біріне ұқсамайтын, тіпті бір-біріне қайшы келетін пікірлер, көзқарастар айтып жатады. Мұндай мәтіндер қызу таластың, ғылыми айтыстың нысанына айналады. Мәтінді талдау барысында зерттеушіге немесе оны қабылдаушы оқырманға байланысты ол өзгеріп, жаңа мағына-мән үстеуі мүмкін. Осыдан келіп, интерпретацияның (зерделеу) шығармашылық қуаты мен таңдамалы сипаты көрінеді.

Интерпретация теориясы мен тәжірибесіндегі басты мәселе – оның орынды, орнықты, шындыққа сай, яғни адекватты болуында. Ең алдымен шығарманың шынайы мәнін, терең қабаттарын түсіну үшін интерпретация жасалады. Автордың айтайын деген ойын дәл межелеп, мәтіннің мағынасын, тереңінде жатқан астарын дұрыс әрі орынды зерделеу мақсатында зерттеушілер кейде бірін-бірі сынап, қызу пікірталастарға барады. Интерпретацияның танымдық мақсатын талдаудың басқа түрлері – оның концепциясын айқындау немесе шығарманың көркемдік ерекшелігін анықтау, болмаса зерттеушінің ешкімге ұқсамайтын ерекше ойын, көзқарасын білдіруге ұмтылуы т.т. алмастыра алмайды. «Интерпретация дегеніміз – өзінше түсіну» деген қарапайым қағидаға ден қойсақ, мұндағы «өзінше түсіну» – авторға қарама-қарсы, одан өзгеше түсіну деген сөз емес, керісінше шығарманың сырын ұғу мақсатында оны «өз жүрегіңнен өткізу» болмақ.

Интерпретация – көркемдік тұтастықты ғылымның тәсілдері арқылы тану. Интерпретация теориясында туындайтын негізгі сұрақтың бірі – оның теориялық тұрғыда дәлме-дәл, шынайы, яғни адекватты болуы мүмкін бе? Ол үшін сөз болатын нысан туралы объективті, дұрыс түсінік берілуі қажет. Мысалы, С.Елубайдың «Ақ боз үй» романы ХХ ғасыр басындағы кеңестік дәуірдің солақай саясатын (жаппай ашаршылықты, елге төнген нәубет пен асыра сілтеу науқанын) сынайды десек – ол рас, алайда ол жазушы туындысының

көркемдік мазмұн ерекшелігін толық ашып бере алмайды. Мұндай «бас-аяғы күзелген» интерпретация салыстырмалы түрде дұрыс дегенмен де, дәл емес.

Герменевтикалық талдауда басты қиындық шығарманың көркемдік мағынасын сөздік-ұғымдық (ғылыми) құралдар арқылы жеткізу барысында туады. Семиотика тұрғысынан келсек, мұндай экстралингвистикалық көшіру процесі тұсында кей жағдайларда дәлсіздіктер де болады [4]. Бұл дегеніңіз – адекватты интерпретациядан бас тарту емес, себебі шығарманы бір тілден екінші тілге көркем аудару кезінде де кейбір бұрмаланушылықтар орын алғанымен, біз одан бас тартпаймыз. Семиотикалық сипаттағы дәлсіздіктер шешуші рөл атқармайды. Өйткені дарынды интерпретатор мұндай бұрмаланушылыққа жол бермеуге тырысады, сондықтан олар болса да, қатты байқала бермейді. Екінші жағынан, ондай дәлсіздіктің сипатын ескере отырып, интерпретация жасауда реттеуге болады. Мысалы, ұғымдық ойлаудың көркемдік мағынаны қасаңдандырып жіберетінін ескеріп, шығарманың пафосына көп көңіл бөлу қажет, мәтінді пайымдау көбінесе көркемдік идеяны «жадағайландырады», сондықтан кейбір нәзік тұстарды, қайшылықтарды да назардан тыс қалдырмау керек. Әрине, мұның барлығы шартты, соған қарамастан теориялық тұрғыда нақты интерпретация беруге ешқандай кедергінің жоқтығын айтқымыз келеді. Герменевтиканың ауқымдылығы, күрделілігі автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынас мәселесінің күрделілігімен байланысты болса керек. Көркем шығарманы оқып, оны түсіну барысында автор мен оқырман арасында диалог жүреді. Өйткені жазушы шығармада өмір шындығын өз дүниетанымы тұрғысынан бейнелейді, ал оқырман ондағы оқиға мен кейіпкерлер әлемін өз биігінен, өзінің дүниетанымы тұрғысынан бағалайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Хирш Э.Д. Цели интерпретации. – М., 1976.
2. Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 228 б.
3. Есім Ғ. Хакім Абай. – Астана, 2012. – 400 б.
4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989.

РЕЗЮМЕ

Жанузакова К.Т., д.ф.н., и.о.профессора

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

АНАЛИЗ И ПОНИМАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГЕРМЕНЕВТИКИ

В статье рассматриваются проблемы герменевтики, как науки о толковании текстов, учении о принципах их интерпретации, о понимании смысла произведения. Герменевтика составляет основу методологии гуманитарных наук. Возникший в последние десятилетия XIX века интерес к истории и проблемам герменевтики не ослабевал на протяжении всего XX века. В зарубежной науке за это время появилось неисчислимое множество самых разнообразных работ, посвященных вопросам герменевтики, философской и филологической. В статье исследуются возникновение, становление и дальнейшее развитие герменевтики как науки. Анализируются понятия как «понимание», «интуитивное познание», «интерпретация». Делаются выводы, об относительности понимания, избирательности и творческой силе интерпретации.

Ключевые слова: анализ художественного текста, герменевтика, автор и читатель, восприятие произведения, понимание, интерпретация.

SUMMARY

*K. Zhanuzakova, doctor of phil. sciences, professor
(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

ANALYSIS AND UNDERSTANDINGS OF THE ART TEXT AND SOME QUESTIONS OF THE HERMENEUTICS

The article deals with the problems of hermeneutics, the science of interpretation of texts, teaching about the principles of interpretation, understanding the meaning of the work. Hermeneutics is the basis of the methodology for the human sciences. In the last decades of the nineteenth century, interest in the history and problems of hermeneutics continued unabated throughout the 20th century. In foreign science during this time appeared innumerable variety of work on hermeneutics, philosophical and philological. The article studies the emergence, establishment and further development of the science of hermeneutics. Examines concepts like «understanding», «intuitive knowledge» and «interpretation». Draws conclusions about the relativity of perception, selective and creative power of interpretation.

Key words: analysis of literary text, hermeneutics, the author and the reader's perception, understanding, interpreting works.

UDK 378.016:811.111.36

THE ANALYSIS OF THE STYLISTIC POTENTIAL OF TENSE-ASPECT VERBAL FORMS IN MODERN ENGLISH BY HOME LINGUISTS

*U.R. Kanseitova, candidate in pedagogical sciences
(city Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)*

Abstract: From the point of our view English Grammar is the most difficult subject for study not only for students but everyone who wants to be a professional philologist. That's why the second reason for writing of our paper is the complications of the descriptions of some difficult grammar areas especially «verb-section» in the frames of simplicity. The verb as a party of speech is the most capacious grammar category. In verbal word with all variety of its denotations, meanings and stylistic potentials there are combinations with different grammar forms, organic connections and associations with tenses and aspect, which characterize all verbal system in the whole. So the third reason of our paper is to analyze some verbal factors and features on the «brighter grammar» level with taking into our consideration some interrelations between grammar forms, their functional content and stylistic potential in contexts.

Key words: syntactic, morphology, polysemantism, puplicistic style, context.

In present-day English, especially in spoken English, these verb-phrases are found more frequently: scarcity in morphological devices to indicate aspect in English has necessitated the development of the conventional practices. The analysis of the distributional meaning of tense-aspect verbal forms in present-day English, brief as it is, will remind us of the constitutional value of syntactic morphology whose subject matter is «grammar in context». Variations in the use of the tense-aspect verbal forms, their potential polysemy and transpositions conditioned by the mode of the speaker's representation of the verbal idea are a source of constant linguistic interest. Different tense-aspect forms are not yet finally and absolutely fixed. Making for greater subtle-ties and finer shades in expressing the speaker's subjective attitude to the utterance functional shifts are really taking place.

N.N.Rayevska [1; 30] is a well-known Ukrainian (Kiev) scholar who specialized in the study of English language and wrote two monographs:

1. The Essays on Stylistic Grammar of Modern English (1976) [1];
2. Modern English Grammar(1976) [1].

These monographs introduce the results of N.N.Rayevska's philological observations which convey theoretical grammar problems of verbal system and their stylistic possibilities and potentialities. All these features are very useful for insight into writer's context and understanding of their artists' intentions. In Modern English Grammar N.N. Rayevska accentuates:

«A major question in learning the grammar of the English verb is therefore to look for the difference of distribution various context, linguistic or situational, where each verb – form occurs» [2; 137]. Some words about transposition itself.

Transposition is a divergence between the traditional usage of a neutral word and its situational (stylistic) usage. Transposition of verbs is more varied than other parts of speech. It is explained by a greater number of grammatical categories the meanings of which may be transposed. One of peculiar features of English tense forms is their polysemantism: the same form may realize various meanings in spoken English and other styles.

Deviation from the general meaning makes verbs stylistically colored. Two types of transposition are presented in our table: functional and semantic – where inherent resources and devices of – English verbs create and establish a lot of subtle meaningful nuances by means of Morphology.

N.N.Rayevska throws light upon the nature of the functional and semantic peripheral field of the verbal voice and marks off it in her diagram where paradigmatic verbal forms and language units of the other levels are unified and consolidated together in the functional-semantic field of the voices hip. Presenting the functional-semantic field of the aspectual system of the English Verb the author lines down the categories of the aspect and tense as organically correlated: the form of the aspect is the form of the tense (as in Quirk's system) but she means there are two types of the aspect in English Grammar which are introduced as the oppositions:

1. the common aspect (speaks, spoke, will speak);
2. the continuous aspect (is speaking, was speaking)

N.N.Rayevska puts forward several interesting and stimulating ideas for the further philological observations that according to her point of view are very productive and prospective:

1. Development of grammar co-idiomatical structures.
2. Morphological correlations of interlevel units and inclusion them in the peripheral field of verbal forms.
3. The Phraseological System in its unity with grammatical functioning.
4. Peculiarities of lexical combinability and realization of tense-aspect forms in the community of their syntactical structures and others (a lot of ideas!)

The field arrangement of tense-aspect: system for philological observations expands the frames of the traditional English Grammar and helps to reveal a lot. of stylistic colors and their shades.

In her turn the author of Stylistics of Modern English (Stylistic Decoding), I.V.Arnold writes:

«Stylistic potential is possibility to add an idiomatic power to the language and express various subtle distinctions of thoughts and meanings» [2, 124].

The author divides transposition into two types and distribute this material into two groups, Table 1.4 that have been completed by our team as visual material for students:

1. Transposition with emotional expressiveness.
2. Transposition with functional-stylistic character.

In our practical part-the second part of our paper – we give a lot of examples from original literature using this table and presenting some connotations of tense-aspect system conveyed by verbal forms:

- historical presence;
- continuous verbal forms;

- echo-questions;
- popular language;
- modal verbs, particles, idioms;
- repetitions of grammar forms;
- archaic verbal forms.

Two types of transposition described by I.V. Arnold are used in our practical part with the aim to expand the frames of their usage as obvious and visual examples from English original literature.

Y.M. Skrebnev in his book *Fundamentals of English Stylistics* (lines down that «Stylistic Morphology, both paradigmatic and syntagmatic, has not yet been given full attention, especially with regard to English that has very few inflections, and most grammatical meanings are expressed analytically» [3; 84]. The author puts in the forefront the problems of synonymy and transposition:

- variability of verbal forms;
- morphological difference between verbal forms;
- abolishing the morphological differentiations between Subjunctive II of the verb «to be» and the past indicative;
- «ungrammatical» usage of verbal forms;
- «presents historicism» and others.

Y.M. Skrebnev represents Syntagmatic and Paradigmatic Morphology as means of the stylistic stocks. The author treats practically all the essentials of stylistics, gives numerous samples of text analysis, teaches the students to interpret and find adequate verbal account for stylistic impressions.

Satisfactory results in the philological training of students can be achieved only on condition that students have firmly, mastered the basic principles of every linguistic discipline, stylistics included.

In the next monograph «English Stylistics» written by A.N. Morokhovskii it is accentuated that Stylistics is a synthetic – linguistics subject and the language is researched as the system with a lot of elements that united into:

1. Expression means on all linguistic levels.
2. Stylistic devices on all colloquial levels.
3. Functional correlations with a society and environment.

In chapter «Stylistic usage of the verbal means» the author underlines that all stylistic possibilities of English verbs are very rich if we take into account a variety of verbal forms verbal and their range of meanings, tinges and nuances. The author considers that the tense-aspect forms can be presented in the contexts by the ways of making and creating their syntactic correlations (intercommunications) between forms, structures, constructions and grammar categories. And it is not disputed because the – verbal formations and» arrangements are the main dynamic means and devices of stylistic expressions in literary, publicistic and colloquial styles.

In this monograph these are a lot of interesting facts from different connotations in the grammatical, semantic and polysemantic realizations.

e.g. Douglas: Cris is doing all right, Basil.

Greff: Is that true? Are you doing all right, Cris?

In the question we can catch of feel either ironic or warm intonation but not duration expressed by the continuous tense. The forms of the present indefinite and present continuous are used for the transmission of facts, actions, events which have illusion of the Result but not duration as in following:

e.g.: Thanks for breakfast. I'm catching the train home. We can mart; that the modality of the obligation is shown by means of the continuous tense.

1. The categories of the English voice also can be in the role of stylistic means and devices:

e.g.: Since to love is better to be loved. It is the structure with antithesis.

2. e.g.: I did help him.

«did» is «still, nevertheless, however».

e.g.: They did go.

«did» is «the last, finally, in the end».

The emphatic «DO» is a strong stylistic feature that in its correlation with the verbal predicate creates the emphatic expression.

3. Implicit agent in scientific style is used in the introduction of the facts.

e.g.: It is understood / mentioned / assumed / believed / known...

For students we have completed two tables (4,14) with interesting facts and examples:

– how to use stylistic potential of the Imperative mood;

– semantic and stylistic peculiarities expressed by the forms of the Subjunctive mood.

In monograph Stylistics of English Language the authors show that the diapason of stylistic devices is very high. We have marked only some of them but very expressive categories of time, voice and mood. All these means can be used only in context. The teacher must be the researcher in the grammar ocean. Only in this case working with different pedagogical literature according to the specific grammar task and aim systematically and selectively he or she can produce and present English grammar brightly and clearly and will be loved by students.

REFERENCES

1. Раевская Н.Н. Очерки по стилистической грамматике современного английского языка. Киев.: «Высшая школа», 1976., 304 с.
2. Rosemary Aitken. Teaching Tenses. London, 1999. – 191 p.
3. Widdowson H.G. Practical Stylistics: an approach to poetry. Oxford University Press., 1992.–230 p
4. Аркин В.Д. Очерки по истории английского языка. М., Гос. уч. – пед. изд-во РСФСР, 1955. – 316 с.

ТҮЙІНДЕМЕ

Қансеитова У.Р., п.ғ.к.

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)

ҚАЗІРГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ШАҚТЫҚ ФОРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ АНАЛИЗІ

Бұл мақалада қазіргі заманауи ағылшын тіліндегі грамматика саласындағы стилистика (декодтау), функционалдық сауаттылық, синтаксис, функционалдық және коммуникативтік лингвистика және студенттер үшін жаттығулар мен тапсырмаларды талқылайды.

Түйін сөздер: синтаксис, полисемантизм, публицистикалық стиль, контекст.

РЕЗЮМЕ

Қансеитова У.Р., к.п.н.

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

АНАЛИЗ СТИЛИСТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ВРЕМЕННЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ФОРМ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье рассматривается стилистика (декодирования), функциональной грамматики, синтаксиса, функциональные и коммуникативные лингвистики и идеи для учителей, чтобы помочь им упражнений и заданий для студентов в современном английском языке.

Ключевые слова: синтаксис, полисемантизм, публицистический стиль, контекст.

UDK372.65

**YOUNG PEOPLE OF KAZAKHSTAN ON THE WAY OF FORMING OF NEW
KAZAKHSTAN PATRIOTISM AND NATIONAL IDEA OF THE KAZAKH PEOPLE OF
«ETERNITY COUNTRY»**

*G. Nauanova, master teacher
A. Zhunisbekova, 1st course student
(city Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)*

Annotation: Independence of our state is the bright symbol of pride and Kazakhstan patriotism. The high and sacred concept of independence comes forward basis of unity and national idea of Kazakhstan, called to unite our people, and will become priceless property of descendant's further creation of the country directed in future coming that. Finding set Kazakhstan of state sovereignty before society the problem of education of patriotism at a rising generation.

Key words: patriotism, education, Kazakhstan, country, young people, future, system.

Kazakhstan is a young country. Not only because our Independence is only 24 but also because our country has young population. Young people of modern Kazakhstan are this new generation, growing in the conditions of the old system, cardinal and extremely difficult reforms in politics, economy and social sphere. Exactly the young generation will determine the future of our republic in the XXI century. Message of Nursultan Nazarbayev, the President of Kazakhstan, to the people says, «Build the future together», it means all strategic aims of his politics are addressed first to the young people. The independence of our state it is like a bright symbol of pride and Kazakhstan patriotism. High concept of independence is basis of unity and nationwide idea of Kazakhstan, which consolidate our nation; it will be next generations' property.

Finding set Kazakhstan of state sovereignty before society the problem of education of patriotism at a rising generation. In fact, patriotism is not stopped up in genes, it not inherited, and social quality that is formed by all surrounding reality. This one of the most deep human feelings, being spiritual foundation of community and state development, support of vitality of country and mortgage of her competitiveness in the modern world. For our multinational state, the idea of patriotism is especially important, it unites people, helps to build a single, directed in future country.

At any time Patriotic and civil education always was in highlight. What is the patriotism? Dictionary determination says: «Patriotism is love to the motherland, to the homeland; one of the deepest feelings envisaged by centuries». «Patriotic education is systematic and purposeful activity of public and organizations authorities on forming for the citizens of high patriotic consciousness, feelings of loyalty to the Homeland, to readiness to the civil duty and constitutional duties performance on defence of interests of Motherland»:

- forming for the citizens of high patriotic consciousness, feelings of loyalty to the Homeland, to readiness to the civil duty and constitutional duties performance on defence of interests of Motherland on the basis of study of historical values and role of the state in the fates of the world, maintenance and development of sense of pride for the country;

- education of active civil position of personality;

- military-patriotic education;

- patriotic education and national question, education of tolerance as principle of mutual relations of different nationalities, races, confessional belonging etc.;

- forming and development socially meaningful values of society and personality etc.

Essence of love to Motherland defined once very well M.E Saltykov-Shedrin: «Homeland of this is mysterious, but living organism outlines of that you can't define for itself, but feel its touching to you, because you are related to this organism by an indissoluble umbilical cord. this mysterious organism witnessed and by the source of the first impressions of your life, it provided to

you ability to think and created your habits, gave to feel to you a language, beliefs, literature, he heated and sheltered you, to say a word - made out of you a creature able to live».

Therefore a major task is forming for the citizens of high patriotic consciousness, feelings of pride for the Homeland, education of readiness to the civil duty and constitutional duties performance on defence of interests of Motherland, sense of intelligent civil solidarity and complicity, mutual understanding. Bases of patriotic education are stopped up in the next words of Head of our state: «Patriotism is ability to identify itself with history of Kazakhstan, major vital values of previous generations». Patriotic education is begun with early age, from the first introductory lessons of preschool education, where concepts «Motherland», «national unity», «role of the First President», open up. A world view and civil consciousness of students through such disciplines, as history of Kazakhstan, Kazakh and literature, are stage-by-stage formed, and in higher educational establishments - through sociology and political science. In many ways education of patriotism begins from official language, where you live, which became a symbol of country, like an anthem, flag and emblem. If you want to be a patriot of your state, it would be better to have changes from yourself, also you should learn official language – this is the exactly aim of modern youth, young Kazakhstan’s citizens.

The real patriotism must be active. Done the head of the state very great deal for development of young people, her education and education, increase of human capital of Kazakhstan. And from young people we wait new initiatives, that will extend possibilities of self-expression of young everybody as personalities, citizen and patriot actively participating in life of country. In Constitution of the Republic of Kazakhstan patriotism also belongs to fundamental principles of our country.

It is needed to notice that now it is much talked about education of Kazakhstan patriotism, more precisely about concept and main principles. However the self concept of patriotism has a very deep, difficult meaning. Sense of motherland is the saint sense. Everybody knows - patriotism doesn’t appear on unknown place. His sources - in thorough knowledge of history of country, in understanding and respect of activity of those generations efforts of that were provide her independence and prosperity. The sources of patriotism begin with love to family, motherland. According to Dal’s dictionary, the word «patriot» means «lover of homeland».

New Kazakhstan patriotism is basis of success of our multinational society. In fact foundation of Kazakhstan patriotism is equality of rights of all citizens and their general responsibility for Motherland and her future. So, a patriot must:

1. honor the place of the birth and accommodation, respect local traditions.
2. respect the ancestors, countrymen resident next to him, aim to help people.
3. work for an improvement and development of the Motherland, her planting of greenery, equipping with modern amenities.
4. support countrymen and compatriots, strengthen amities with neighbors’, with colleagues, with class-mates.
5. argue against those, who destroys our Motherland, harms, oppresses fellow-citizens.
6. contest with ribaldry, with contamination of surrounding nature, with pernicious habits.

So, step by step, since birth, from education in family, kindergarten, school we bring up love to Motherland, and in more wide concept we bring up love to Kazakhstan patriotism. Therefore, to bring up veritable patriots, it is necessary to create in a country terms for activity of citizens, education of children, for realization of the hopes and plans.

A president in new Message defined basis of new Kazakhstan patriotism and as national idea and presented a new value – «Eternity country». Such this structural constituents includes categories as independence, national unity, stability, tolerance, public consent, territorial integrity, sovereignty, equality. «Eternity country» appears the consolidating and uniting idea of our Kazakhstan society, basis of our state system. This idea is leading creative force that will unite our people of our society. The kind of functional tasks of idea of « Eternity country « that was put by Leader of nation there is a vital task of maintenance of our cultural code: language, spirituality, traditions. The global problem of maintenance of spirituality is set. It seems that spirituality of our

people bases on history of the Kazakh people, in general history of our state and all Kazakhstan, as it is our general fate that unites us in a present and makes the mortgage of our unity and prosperity in the future. «Eternity country» symbolizes all Kazakhstan people, his invincible and life-asserting energy, spirit of the Kazakh people. At the end of article, I consider that new Kazakhstan patriotism - it that must unite all society, out of ethnic distinctions. New Kazakhstan patriotism is basis of our success and much confessional multinational society.

REFERENCES

1. Zhumagulov B., National daily newspaper «Kazakhstanskaya Pravda».
2. Микрюков В. Патриотизм: к определению понятия // Воспитание школьников. - 2007. - №5.
3. Ishmukhamedov K. The symbol of proud and patriotism.- National daily newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» from 2008.12.11 #208-209.
4. Bakytova A. What begins Motherland ... - The national daily newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» from 05.06.2009 g №121-122.
5. Mahin V. lessons of courage and patriotism. - The national daily newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» from 19.02.2009g №43-44 p.

ТҮЙІНДЕМЕ

*Науанова Г., магистр оқытушы, Жунисбекова А., Ікурс студенті
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)*

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЕЛЖАНДЫЛЫҚ ПЕН «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДА

Біздің мемлекетіміздің тәуелсіздігі намыстың және қазақстандық отаншылдықтың жарқын символы болып табылады. Қазақстан тәуелсіздігінің биік және киелі тұғыры – бірліктің және ұлттық идеяның негізгі ұғымы. Қазақстанның тәуелсіздік алуы қоғам алдына өскелең ұрпақты елжандылыққа тәрбиелеуге міндет қойды.

Түйін сөздер: Қазақстан, отаншылдық, білім, мемлекет, жастар, келешек, жүйе.

РЕЗЮМЕ

*Науанова Г., магистр преподаватель, Жунисбекова А., студентка Ікурса
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

МОЛОДЕЖЬ КАЗАХСТАНА НА ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО КАЗАХСТАНСКОГО ПАТРИОТИЗМА И НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Независимость нашего государства является ярким символом гордости и казахстанского патриотизма. Высокое и священное понятие независимости выступает основой единства и общенациональной идеи Казахстана. Обретение Казахстаном государственного суверенитета поставило перед обществом задачу воспитания патриотизма у подрастающего поколения.

Ключевые слова: Казахстан, патриотизм, образование, страна, молодежь, будущее, система.

UDK 81-139

ENGLISH LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY

E. Nurlanbekova, candidate in pedag. sciences
N. Ashimova, master teacher
(city Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)

Annotation: In recent times, we increasingly hear about intensive method is good in extreme situations, but it does not offer the knowledge systems. Especially, it isn't necessary to talk about the rich vocabulary. The variety of teaching methods of English allows the teacher to choose the most effective option in his opinion, appropriate to this group of students. And sometimes it is the set of teaching methods, taking into account the pros and cons of all used methods in the classroom, gives fruitful results. This article focuses on the diversity of teaching English that allows the teacher to choose the most effective option, suitable to their group; and the types of teaching methods and their differences.

Keywords: Teaching, methodology, communicative, techniques, principles, intensive method

Modern teacher can complain about anything, but not on the choice of the sparse selection of modern methods of teaching English and their number is increasing. In the arsenal of methods of teaching foreign language, there are classic time-tested method, and even more exotic, such as the so-called method of suggestion. I do not claim that some of them work on 100 per cent, and some are not helpful. But, nevertheless, there are methods of teaching English, which in practice proved to be effective by several orders of magnitude than the other methods. According to academic research, linguists have demonstrated that there is not one single best method for everyone in all contexts, and that no one teaching method is inherently superior to the others. Also, it is not always possible – or appropriate – to apply the same methodology to all learners, who have different objectives, environments and learning needs. Methods of teaching English have developed rapidly, it is important to understand the various methods and techniques.

Each teaching method is based on a particular vision of understanding the language or the learning process, often using specific techniques and materials used in a set sequence.

The main methodologies are listed below in the chronological order of their development:

- Grammar Translation – the classical method;
- Direct Method – discovering the importance of speaking;
- Audio-lingualism – the first modern methodology;
- Humanistic Approaches – a range of holistic methods applied to language learning;
- Communicative Language Teaching – the modern standard method;
- Principled Eclecticism – fitting the method to the learner, not the learner to the method.

Each method has a different focus or priority. The most common method currently used – Communicative Language Teaching.

Let`s see differences:

Method	Focus	Characteristics
Grammar Translation	Written literary texts	Translate from English into your native language
Direct Method (also called Natural Method)	Everyday spoken language	Student learns by associating meaning directly in English
Audio-Lingual Method	Sentence and sound patterns	Listening and speaking drills and pattern practice only in English
<i>Cognitive Code Approach</i>	Grammar rules	English grammar rules deduced and then understood in context
<i>Humanistic Approaches – four popular examples:</i>		
- <i>The Silent Way</i>	Student interaction rather than teacher	Teacher is silent to allow student awareness of how English works

- <i>Suggestopedia</i>	Meaningful texts and vocabulary	Relaxed atmosphere, with music; encourages subliminal learning of English
- <i>Community Language Learning</i>	Student interaction	Understanding of English through active student interaction
- <i>Comprehension Approach (Natural Approach, the Learnables, and Total Physical Response)</i>	Listening comprehension	English speaking delayed until students are ready; meaning clarified through actions and visuals
Communicative Language Teaching	Interaction, authentic communication and negotiating meaning	Understanding of English through active student interaction; role play, games, information gaps
Content-based, Task-based, and Participatory Approaches	What is being communicated, not structure of English	Content based on relevance to students' lives: topics, tasks, problem-solving
Learning Strategy Training, Cooperative Learning, and Multiple Intelligences	How to learn	Teach learning strategies, cooperation; activities vary according to different intelligences

Based on *Techniques and Principles in Language Teaching* (Oxford University Press). The most popular methods are the classical methods of teaching English and communicative method. The classical method is most commonly used in language universities and schools. Learn English in this approach is carried out with the basics of the alphabet and phonetics. Attention is given to all four interdependent strands of language: speaking, listening, reading and writing. The process occurs gradually and gives stable fundamental knowledge. This method of teaching English language allows you to create not only a competent oral speech, but also written language doesn't represent for students of complexity. Communicative language teaching method gained recognition 4 years ago. The Communicative approach emphasizes the ability to communicate the message in terms of its meaning, instead of concentrating exclusively on grammatical perfection or phonetics. The Communicative Language Teaching method has various characteristics that distinguish it from previous methods:

- Understanding occurs through active student interaction in the foreign language;
- Teaching occurs by using authentic English texts;
- Students not only learn the second language but they also learn strategies for understanding;
 - Importance is given to learners' personal experiences and situations, which are considered as an invaluable contribution to the content of the lessons;
 - Using the new language in unrehearsed contexts creates learning opportunities outside the classroom.

Communicative methodology is primarily a communication practice and training of listening practice. The usage of this method in learning more quickly helps to overcome the language barrier. Having not even a large vocabulary of students can try their hand in the process of communication in a foreign language from the very first lessons. This method of learning English language gives good results precisely because it seeks to create artificial language environment. Students don't experience particular difficulties, dedicating to communication over eighty per cent of teaching time, and getting to the real conditions of communication. In recent times, we increasingly hear about intensive method. In my personal opinion, this method is good in extreme situations, but it does not offer the knowledge systems. Especially, it isn't necessary to talk about the rich vocabulary.

The variety of teaching methods of English allows the teacher to choose the most effective option in his opinion, appropriate to this group of students. And sometimes it is the set of teaching methods, taking into account the pros and cons of all used methods in the classroom, gives fruitful results. As mentioned above, the modern language teacher doesn't follow one rigid method, but applies the Principled Eclecticism approach – fitting the method to the learner, not vice versa. This means choosing the techniques and activities that are appropriate for each particular task, context and learner, with a focus on motivation and helping learners become independent and inspired to learn more.

LITERATURE

1. Шетел тілін оқыту әдістемесі. №1(39) 2011.
2. Амандыкова Г. Шет тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. 2013.
3. Журнал «Иностранец», 2003 год.
4. www.teaching-methods.
5. <http://engblog.ru>.

ТҮЙІНДЕМЕ

*Е.Қ.Нұрланбекова, п.ғ.к., Н.С.Ашимова, магистр оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)*

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Ағылшын тілін оқытудың әртүрлі әдістері пән оқытушысына өз сабағына ең тиімді әдіс-тәсілдерді таңдауға мүмкіндік береді. Сыныпта қолданылатын оқу-әдістемелік жиынтықтар олардың артықшылықтары мен кемшіл тұстарын ескере отырып, жемісті нәтиже береді. Мақалада оқытушыға өзі оқытатын топқа ағылшын тілін оқытуда сай келетін ең тиімді оқыту түрін таңдауға мүмкіндік беретін оқытудың әртүрлі әдіс түрлері және олардың айырмашылықтары қарастырылған.

Түйін сөздер: оқыту, әдістеме, коммуникативтік, әдістемелер, принциптері, қарқынды әдісі.

РЕЗЮМЕ

*Е.К. Нурланбекова, к.п.н., Н.С. Ашимова, магистр преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

МЕТОДОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Разнообразие обучающих методов английского языка позволяет учителю выбирать самый эффективный вариант, по его мнению, соответствующий этой группе студентов. А иногда это набор методов обучения, принимая во внимание за и против всех используемых методов в классе, дает плодотворные результаты. Эта статья сосредотачивается на разнообразии преподавания английского языка, который позволяет учителю выбирать наиболее эффективный вариант, подходящий для своей группы; и виды методов обучения и их различия.

Ключевые слова: обучение, методология, коммуникативная, методы, принципы, интенсивный метод.

**ТАРИХ, ЭКОНОМИКА, ҚҰҚЫҚ–ИСТОРИЯ, ЭКОНОМИКА И ПРАВО
HISTORY, ECONOMY AND LAW**

ӘОЖ (9С)55 А 32

**АУЫЗША ТАРИХ АЙТУ ДӘСТҮРІ ТУЫНДЫЛАРЫ ИСАТАЙ
ТАЙМАНҰЛЫНЫҢ ӨМІРІ ЖАЙЫНДА**

***Р.Т. Айтбай, т.ғ.к., доцент**
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Мақалада Исатай Тайманұлының өміріне қатысты ауызша тарих айту дәстүрі туындылары талқыланған. Автор «Исатай-Махамбет» атты тарихи дастандағы халықтың батырға берген бағасын көрсеткен. Жырларда Исатайдың халық үшін қызмет жасаған тұлға болғандығы жырланған. Батыр турасын айтатын, әділ, шыншыл кісі болған. Мақалада сонымен қатар, Жәңгір ханның кезіндегі Бөкей ордасының саясаты баяндалған.

Түйін сөздер: тарих, фольклор, батыр, ауызша дәстүр, көтеріліс.

XIX ғасырдағы Кіші жүздегі Бөкей ордасында болған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтерілісінің әр алуан мәселелері ғылыми әдебиетте жан-жақты қарастырылды. Оны зерттеп, зерделеуге тарихшылар, әдебиетшілер мен фольклортанушылар, қоғамдық қауым да өз үлестерін қосты.

Екі батырдың да халықтың мұндай құрметі мен назарына ілінуіне Исатай мен Махамбеттің тұлға ретіндегі жеке бастарының қадір-қасиетіне, халық үшін жасаған ерлік істеріне байланысты болса керек. Ел аузында Исатай мен Махамбеттің өмір тарихына, ұрпақтарына, өздері басқарған көтерілістің оқиғаларына байланысты тарихи жыр-дастандар, әңгімелер баршылық. Солардың ішінде көлемі, тарихи оқиғаларды қамтуы жағынан ауқымдысы, әрі көркем жазылғаны ақын Ығылман Шөрековтің «Исатай – Махамбет» дастаны. Бұл туынды 1925 жылдан бері қарай бірнеше рет басылған.

«Исатай-Махамбет» дастанында Ығылман Шөреков Исатайдың халық үшін қызмет жасаған тұлға екендігін жырлайды:

Ағайынның арына Қарындастың қамына Қысқа күнде қырық шапқан,
Қысылғанның панасы Асыл едің, Исатай, Ер Тайманның баласы...[1].

Ғылыми әдебиеттерде де Исатайға осындай баға берілген. А.Рязановтың 1927 жылы Орынборда жарық көрген «Исатай Тайманов көтерілісі» деп аталатын кітабында (бұл кітап 1996 ж. қазақ тіліне аударылды): «...Жастығына қарамастан старшын ретінде Исатай өз туыстары арасында үлкен беделге ие болып, Ордаға белгілі дәрежеде ықпалы жүрді....

Өктем де ауыр мінезді, әрі еш адамға тәуелді емес, өзіндік ой-пікірі бар старшын Исатайдың қызмет мансабы әрқашан түзу бағытта болғанын көреміз.

...Қарапайым халықтың ұлы атанған Исатай батыр өзінің бүкіл қасиетті өмірін осынау шаруа халықтың бостандығы жолына құрбан етті. Ешқандай сынақ та, ешқандай жеке басының қайғы-қасіреті де оның болаттай берік, мұқалмас күш-жігерін жасыта алмады. Исатай батыр тек ғажайып ұйымдастырушы ғана емес, сондай-ақ ол ерекше ерліктің де символы! ...Исатай батыр секілді өзінің ерік-күшін соншалықты бағындыра алатын, жеңіске деген құштарлығын әмбеге аян еткен және сол үшін де өз басын құрбандыққа шалған қайсар – Арыстан айбатты, Жолбарыс жүректі адамды ешқашан көрген емеспіз. Исатай батыр өзін нақ осы қасиетімен танытты!» деп оған жоғары баға берді [2].

Дастанда Исатайдың туған жері айқын аталған: Туған жерін сұрасаң – Жайықтың шығыс күн жағы. Жаз жайлауын сұрасаң-Өлеңті менен Шідерті, Үшаңқаты, Борбастау-Күз күзеуін сұрасаң-

Бұлдырты менен Жымпиты, Қалдығайты Жақсыбай-Балқашты сала мұндағы . Қыс қыстауын сұрасаң-Ойылда Қиыл, Жем, Сағыз, Үйшіктен бергі қалың сор, Қаракөл менен Қарабау,

Тайсойған, Бүйрек құмдағы [3].

Исатай 1791 жылы туды. Туған жері Тайсойған құмы, кешегі Жанкелдин атындағы совхозға қарасты Тайман жалы бұйраты. Әкесі – Тайман, шешесінің есімі – Нағибала (қысқартып Нағима деп те атайды, руы Есентемір).

Беріш тайпасының Жайық руына жататын бұл әулет Ағатай батырдан бастап өздерін Жайықтың бетке ұстар бір атасы санайды. Шежіресі: Жайықтан-Наурыз, Наурыздан-Тілеуке, Тілеукеден-Ағатай, Ағатайдан-Боқай, Боқайдан-Бегәлі, Бегәліден-Тайман, Тайманнан-Исатай [4]. Исатайдың өмір тарихын жазған зерттеушілердің барлығы дерлік оның туған жерін атағанда Ығылман ақынның дастанының жоғарыда келтірген үзіндісіне жүгінеді. Бұл дастанда берілген жер аттарының туралығын дәлелдейді. Исатайдың жеке басының қасиеттері дастанда былай баяндалған:

Әділдігін сұрасаң – Қастаспаған момынға Жәбір-жапа қылмады. Қайсарлығын сұрасаң – Бөксе бұрып орнынан, Хан келсе де қыңбады. Сабырлығын сұрасаң – Өз айтқанда аз сөйлеп, Кісінің сөзін тыңдады. Батырлығын сұрасаң – Қатерін тіккен дұшпанмен Қан төгіспей тынбады [5].

Халел Досмұхамедұлының «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат» деген еңбегінде: «Халықтың аузындағы сөздерге қарағанда Исатайдың өз басының көпті ертетін қасиеттері болған.

Жауда жанын аямады. Жауласса қолдың алдында, қашса артында болды. Исатай – нағыз батыр. Орынсыз мақтанның батыры емес, керек орынды батыр.

Исатай – би. Би ішінде көп сөйлемейтін сабырлы адам. Керек орында сөзге шешен. Исатайдың сөзіне ешкім шыдай алмайды.

Ораза, намазын тастамайтын Исатай – тақуа адам. Заманындағы көптің көзінде бұ да үлкен қасиет.

Алдау, арбау, қулық-сұмдықты Исатай білмейді. Ісінің бәрі әділдік, туралық», – деп батырдың қадір-қасиетін сипаттаған [6].

Дастанда бұдан әрі беріш руының белді адамдары, Исатай мен Махамбетпен қатар жүрген достары жайында айтылған.

Исатай мен Махамбет, Тастемір, Дәрі, Балқы би, Жайылған Қабыл, Жақсымбет

Өзі бүтін тұрғанда Аздары көпке тенелген; Қасына ерген қарашы-Алашада Ырсалды, Есенғұл, Үбі, Таңатар, Жау дегенде даяр боп, Аттанып қосы жөнелген; Есенгелді, Қосқара Қолына ұстап көк найза, Көкірегіне жел енген [7].

Исатай Бөкей ордасында Жәңгір ханның тұсында өмір сүрген: Исатайдың тұсында Бөкейден соң сайланған Жәңгір деген ханы бар; Хан деп айта тұрсам да Білгендерге мәні бар, Лауазымға керек Романға

Төлейтін тұрба басы даны бар [8].

Тарихнамада Жәңгір ханға тұлға ретінде әртүрлі баға берілген.

Жәңгір ұяда көргенін іске асыра бастады. 1806-шы жылы патшаның Халел Досмұхамедұлының жазбасына сүйенсек, «Жәңгірдің заманында да ел мен ханның арасы айтқандай болып бөлінді».

Жәңгір Аштархан губернаторы Андреевский дегеннің қолында өсті. Орысша, арабша, парсыша өз заманында жақсы тәрбие алды.

Өткен замандағы арабтың, қызылбастың, салтанатты «падишалар», орыстың Романынан шыққан айбарлы патшалары Жәңгірге үлгі болды. Қазақтың салты, қазақтың тұрмысы, әдеті, заңы туралы Жәңгірге тәрбиешілер, әрине, бір ауыз да сөз айтқан жоқ.

Жәңгір өзімшіл, патшашыл, орысшыл, діншіл болып, ел билеу туралы ешнәрсеге үйренбей, қазақтың жайында дым білмейтін болып шықты.

1824-ші жылы кәмелет жасқа жетіп, хандықты қолына алған соң, қазақтікі деп айтқан жерін Жәңгір өзімнің жерім деп түсінді. Қара халықтың жері ханның мүлкі деген пікірді

жүргізді. 1806-шы жылы патшаның қазақтікі деген жерінен төрт жүз мың десятина жақсы жер ханның үлесі деп жарияланды. Қалған жерден бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелерге, жақындарына үлестірді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін тартып алатын болды», – деп жазды [9].

Академик М.Қозыбаев: «Хан тағына 1823-1824 жылы отырған Бөкейдің баласы Жәңгір хан өте күрделі тұлға. Оның өмірі ғажайып трагедиялық сыры бар қайшылықтарға толы. Ол біріншіден, патша әкімшілігінің толық қолдауына сүйене отырып, көшпенділерді отырықшыландырды, хуторлар салдырды, қырда пішен шабу, ағаш отырғызу, мал тұқымын асылдандыру, мектептер мен мешіттер ашып, өзен шөбі бойында, Жайық бойында Кулагин қамалынан Гурьевке дейін Каспий теңізі бойында, Эльтон маңында көлемді сауда операцияларын жүргізді. Бұл жағынан алғанда ол өз заманынан озып туды. Екінші жағынан, Ішкі Ордада ХІХ ғ. екінші ширегінен бастап жер шонжарлар мен ауқатты шаруалар меншігіне берілді. Ханның туысқандары, сұлтандар, билер, ру басылары су мен құдықтары бар ірі өңірлерге ие болды. Қазақ жерін патшаға, оның шонжарларына үлестірді. Жер иелерінің иерархиясы қалыптасты. Жер сауданың, қиянат жасау мен жаулы істердің объектісіне айналды. Халықтың 1/3 бөлігі жерсіз қалды. Олардың көбі жерді көршілес орыс губернияларынан, Каспий балық кәсіпшілігі иелерінен арендаға алуға мәжбүр болды.

Үшіншіден, Жәңгір ханның тұсында финансы, салық саясаты, жер басқару ханның қолына тиді. Россияның әскери отрядтарына сүйене отырып, Жәңгір хан жергілікті феодалдық-автономияларды жойды, дала демократиясы шектелді. Бүкіл билік түгелдей дерлік орталықта шоғырландырылды. Жергілікті феодалдардың сот праволары шектелді. Жәңгірдің аристократтық цивилизаторлық реформалары хандықты күшейтті, орталық бюрократиялық билік үлгісін орнатты. Отаршылдық күшейе түсті, Жәңгір дәре соғу жазасын, мемлекеттік алымдардың қатаң жүйесін енгізді, халыққа алым салу жүйесін қалыптастырды», – деп көрсеткен [10].

Міне осылайша билік құрған Жәңгірдің кезі туралы ақын былай деп жырлайды: Хан қаруы қазақтың; Отыз мың үй саны бар.

Ересек болған есепте Сексен мыңдай жаны бар [11].

«Исатай-Махамбет» жырының түсіндірмесінде, ақын Бөкей хандығы тұрғындарының санын асыра көрсеткен, саны жетпіс мыңнан аспайды делінген. А.Ф.Рязановтың еңбегінде: «1825 жылы Бөкей ордасындағы халықтың 10,5 мың киіз үйі болғанда, оларда еркек – әйелін қосқанда 51 мың адам тұрған. Олар 5 млн. 600 мың десятина жайылымдық жерді иеленіп, қолдарына 51 мың бас түйе, 491 мың жылқы, 105 мың мүйізді ірі қара, 1.924 мың қой-ешкі, барлығы – 2.572 мың бас мал ұстаған.

Сол есептің дерегі бойынша 1850 жылы халықтың 21 мың киіз үйі болған да, оларда екі жыныстан 100 мың адам тұрған, яғни бұл адам саны екі есе деген сөз. Жер өзгеріссіз қалды. Малдың саны: түйе – 60 мың, жылқы – 230 мың, сиыр – 250, ұсақ мал – 1.200 мың, барлығы 1825 жылғы 2.572 мың бастың орнына 1.960 мың ғана болды. Сөйтіп, халық саны 100 процентке өсті де, мал саны 27 процентке кеміп кетті» [12]. Кейінгі зерттеулерде, атап айтсақ И.Кенжалиннің еңбегінде құжат деректері негізінде мынадай мәлімет келтірген: «Ішкі хандықтың 1834 жылғы халқының санын Жәңгір хан ру бойынша ...Байұлы рулары: 1.Алаша – 1700 шаңырақ; 2.Адай – 700; 3.Байбақты – 1980; 4.Беріш – 3600; 5.Жаппас – 850; 6.Есентемір – 350; 7.Масқар – 320; 8.Шеркеш – 2000; Қызылқұрт – 650; 10.Таз – 200; 11.Ысық – 600; 12.Тана – 850.

Жеті ру және т.б.: 13.Кете – 400; 14.Табын – 350; 15.Тама – 400; 16.Кердері – 400. Сұлтан, қожалар – 200, ноғай-қазақ – 620, Төлеңгіт – 400. Барлығы 16570 шаңырақ немесе әрқайсысында 6 жаннан бар деп есептеп -99 420 адам болды» [13].

Ендеше Ығылман Шөрековтің «сексен мыңдай жаны бар» деген мәліметін дұрыс деп есептеуге де болады:

Үй басына мал санап, Зекет түгел алынар; Хан салығы сол болып, Қазынаға салынар; Он екі уәзір орнына Әр руға би қойған. Әдет-ғұрпы, Заңы бар.

Дін ықтияр берілген Мекемелі, муфтилі

Шарғымен жанған шамы бар [14].

Жәңгір хан қалың шаруаларға алым-салықтың да неше бір түрін шығарып, жалпы санын 20-ға жеткізді делінеді. Соның ішінде бастылары: соғым, зекет, пітір, құшыр т.б. Соғым ханға, оның қонақтарына қарауындағы әр үйден берілетін үлесі, ол соғым сұлтандарға да төленеді. Оның мөлшері әр кезде әртүрлі. Мысалы, 15 үйден 1 сиыр, не 40 сом ақша, сөйтіп бір жылда 10 000 сом ақша жинаған. Салық жинаушы өз құлқына да керегін алып қалады. Сонымен бірге соғым салығынан би, старшина, сұлтан, хан – әрқайсысы өз үлестерін алатын болды. Ал зекет, Жәңгірдің мәлімдеуінше 40 қойдан 1 қой. Бірақ бұл да әртүрлі. Байлардан 100 – 120 қойдан 1 қой алған. Бес түйеден 1 қой, отыз сиырдан – бір өгіз, не қашар, 60 сиырдан екеу т.б. Сөйтіп, 1836 жылы хан елден зекет деп 18 000 қой, 800 өгіз, 1 000 жылқы, 700 түйе жинап алған [15].

Жәңгір хан 1828 жылы Орданың 12 ақсақалынан өз жанына Хан Кеңесін (Алқа) құрды. Оған он екі ата Байұлының әр руынан 12 би сайланды. Осы орайда ұзақ жылдар Хан Кеңесінің мүшесі болғандарды атап өткеннің артығы жоқ: Алтай Досмұхамедұлы (Алаша), Құдайберген Кенженбайұлы (Тана), Бос Боздақұлы (Кете), Құлжан Мойнақұлы (Жаппас), Мүсіреп Айдаболұлы (Шеркеш), 1839 жылдан Шолтыр Бекмұхамедұлы, Шор Қидайұлы (Масқар), Жантөре Ақтанұлы (Ысық), Жұбаныш Айтуғанұлы (Қызылқұрт), Балқы Құдайбергенұлы (Беріш). Осы сыязда Хан Кеңесі жанында ханның жарлығымен бекітілген 12 старшын қызмет атқаратын болып келісілді. Сөйтіп, билік бөлісілді [16].

Жәңгір хан өзінің 12 биін ұстауға, хатшыларын, молдаларын, атшабарларын, тілмаштарын асырау үшін елден алым-салық жинаған. Сонымен қатар, ханның Петербургке баратын кезінде бар шығыны елден болды. Сондай-ақ шаруалардан әрқашан көлік жинап немесе түрлі жұмыстарды тегін істеуге зорлаған. Елден түрлі сылтаумен киіз, жүн, былғары, пішен жинау да болған. 1836 жылы хан 500 киіз жинап алған. Каспий жағалауындағы әр шаруадан 5 пұттан жабағы жүн жинаған. Сол секілді әрбір шаруа бір жаққа бару үшін рұқсат қағаз – билетке 15 тиын күмістей төлеуі тиіс. Ол ақшалар көлік, арбаны, пішенді сол почтаға жақын ауылдар беруге міндетті болды. Мұның үстіне сұлтандар, байлар, старшиналар күш көрсетіп, шаруалардан өздеріне ұнаған көлігін, дүниесін тартып әкетулері жиі болған [17].

Жәңгір «Елді ноғай мүфтиіне, ноғайдың мекеме шарғиясына бағындырды. Әдет орнына шарифат жүрді». «Указ» деген молдалар шықты. Садақа, підия, ғұшыр, пітір, тағы басқа түрлі елге дін салығы түсті.

Жесір дауы, жер дауы секілді қазақтың нағыз әдетпен шешілетін өзара істері шарифат бойынша тергеле бастады. Молдалар да дегендей әділ бола алмады, арасында жемқорлары, бұзықтары болды. Жаңа да молдалардың көбі, әсіресе әуелгі уақытта қазақтың әдет-ғұрпын білмейтін ноғай, естек, мешер, тептер, сарт секілді келімсектерден болды» [18].

Исатай Жәңгірдің халық арасында жүргізген осындай әрекеттеріне қарсы бола бастайды. Тарихтан белгілі, Жәңгірдің қайын атасы Қарауылқожаның халыққа қарсы саясаты да Исатайдың ашу-ызасын тудырып, Жәңгірмен арасын суытады. Хан Исатайды кемсіту үшін беріш руынан халық қалаған Исатайдың орнына Балқы биді сайлайды. Осы оқиғаны Ығылман ақын былай жырлайды.

Берішке деген билікті Ортасына тастады...

...Кеңеске жұртын жинады, Ортаға келген билікті Ел қамын жеген халықшыл Ер Исатайға қимады.

-Ортамыздан сен ал! – деп, Әдебиеттер тізімі Балқыға беріп сыйлады. Сонымен Балқы би болды, Би болған соң күйленді.

Халықты қойып, хан жақтап, Әдіске шебер үйренді...[19].

Тарихи дастанда осылайша Исатайдың өміріне қатысты оқиғалар шынайы көрініс тауып, рет-ретімен баяндалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 22.
2. Рязанов А. Исатай Тайманов көтерілісі. – Алматы, 1996. – Б. 26, 27, 169, 170.
3. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 23-24.
4. Сарай Ә. Исатай Тайманұлы // Исатай Тайманұлы. – Алматы, 2004. – Б. 5, 8.
5. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 23-24.
6. Досмұхамедов Х. Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат// Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1998. – Б. 54-55.
7. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 25.
8. Бұл да сонда. 27-б.
9. Досмұхамедов Х. Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат// Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1998. – Б. 36.
10. Қозыбаев М. Исатай туралы сөз// Жауды шаптым ту байлап. – Алматы, 1994. – Б. 116-118.
11. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 27.
12. Рязанов А. Исатай Тайманов көтерілісі. – Алматы, 1996. – Б. 20-21.
13. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1991. – Б. 32-33.
14. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 27-28.
15. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1991. – Б. 40.
16. Сарай Ә. Исатай Тайманұлы // Исатай Тайманұлы. – Алматы, 2004. – Б. 29-30.
17. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1991. – Б. 40-41.
18. Досмұхамедов Х. Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат// Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1998. – Б. 40.
19. Шөреков Ы. Исатай-Махамбет. – Алматы, 1976. – Б. 28.

РЕЗЮМЕ

*Айтбай Р.Т., кандидат исторических наук, доцент
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

ПРОИЗВЕДЕНИЕ УСТНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ О ЖИЗНИ ИСАТАЯ ТАЙМАНОВА

В статье рассматриваются некоторые события из жизни Исатая по материалам устной исторической традиции. Исатай был выходцем из родового подразделения бериш рода байулы Младшего жуза. С юных лет он прославился своими организаторскими способностями. В 1833 году Жангир хан назначил своего тестя Караулкожу Бабажанова, крупного землевладельца, управляющим родовыми подразделениями, кочевавшими в прикаспийских степях. Это решение хана было не одобрено многими родами Младшего жуза, открыто выразившими свое недовольство. Попытки Исатая и других родоправителей решить инцидент путем переговоров не привели к успеху. К этому времени Исатай имел большой опыт управления родами, отличался смелостью и решительностью, полководческими талантами. Не получив ответа на свои требования Исатай вместе с Махамбетом Утемисовым и другими влиятельными старшинами Младшего жуза возглавил народное восстание против политики Жангира. В произведениях устной исторической традиции рассказывается об этих и других событиях из жизни Исатая.

Ключевые слова: история, фольклор, воин, устная традиция и восстание.

SUMMARY

R.T. Aytbai, *Candidate of historical sciences, associate professor (city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

PUBLICATION ORAL HISTORICAL TRADITION OF THE LIFE ISATAI TAIMANULY

This article discusses some of the events from the life of materials Isatai oral historical tradition. Isatai came from a kind of tribal divisions Berisha Baiul Little Horde. From a young age he became famous for his organizational skills. In 1833 Zhangir Khan appointed his father-Karaulkozha Babazhanov, a large landowner, managing tribal divisions, wanderers in the Caspian steppes. This solution Khan was not favored by many genera Little Horde openly express their dissatisfaction. Attempts Isatai and other rodopraviteley solve the incident through negotiations have not led to success. By this time Isatai had a great experience in managing childbirth, distinguished courage and determination, leadership talent. Having received no response to their demands Isatai with Makhambet Utemisov and other influential elders Younger Juz led a popular uprising against the policy Zhangir. In the works of oral historical tradition talks about these and other events in the life of Isatai.

Key words: history, folklore, warrior, oral tradition and rebellion.

UDK 316 K 22

DIPLOMATIC PRACTICE OF THE KAZAKH KHANATE AND INDEPENDENT KAZAKHSTAN: COMPARATIVE ANALYSIS

A. Kaliyeva, candidate of sociological sciences
R. Saurbaeva, senior lecturer
(city Almaty, Kazakh State Women's
Teacher Training University)

Annotation: The authors analyzed the diplomatic practice of the Kazakh Khanate and independent Kazakhstan. Based on the works Kussainova A. and Gusarova A. try to describe the main diplomatic actors – the khans, sultans, biys, diplomats and the First President of sovereign Kazakhstan Nursultan Nazarbayev – which in their foreign-policy activity were used such diplomatic methods as the conclusion of inter-dynasty marriages, the use of interstate and intrastate conflicts, searching and finding allies, representation of amanats in the past and establish economical and political agreements, held multi-vector policy in nowadays.

Key words: the khans, sultans, biys, amanat, agreement.

Kazakhstan's diplomacy has deep historical roots. «Steppe diplomacy dressed in tails» – this phrase emphasizes both the old and the young nature of the Kazakh diplomacy [1, p.27].

Since the second half of the XV century on the stage of history goes independent Kazakh feudal-patriarchal state.

Diplomatic practice of the Kazakh Khanate not initially relied extensively on the forms and methods of the rich arsenal of predecessors – the ancient Turks and the Golden Horde [2, p.66]. Mainly dominated power solutions to international conflicts, which are followed sometimes by diplomatic means of gaining military allies and negotiations of belligerent sides about prisoners or making peace with certain conditions.

In traditional society of the Kazakhs, the supreme authority was Kurultay, which considered all the important issues, including foreign policy. The composition of this assembly, regularity and place it convenes in Article 31 of the code «Zheti Zhargy» reported the following: «... Khan, as well

as all the sultans, the elders, rulers gathered in autumn births in one place, in the middle of the steppe, to talk about people's affairs» [3, p.41].

Between Kurultay supreme overlord was Khan. He had the right to declare war and peace, to hold negotiations with other countries. The Khans have sufficient authority to foreign policy initiatives, but the most fundamental issues were resolved collectively with the representatives of the nobility and elders. Therefore, Khan was still not the sole bearer of power, since shared it with the sultans, and later with biys. In history there were names such distinguished statesmen as Tole bi, Kazybek bi, Aiteke bi.

Sultans and biys are known to have been educated from childhood literacy teaching, Arabic, Chagatai, less Persian and Russian, basis of usual and Islamic law. Practically all of the sultans and many biys owned military knowledge and skills. Diplomatic skill they are gained by experience, first by participating in ceremonial events, and eventually in the form of implementation of more complex functions, including a stay at the amanats.

Kazakh Khanate has international legal personality and external relations, although it did not have special body. With the conquest of Tashkent and Turkestan in these cities there were fixed residences, palaces, where even in the absence of the Khan under the trustees have worked state officials, including focused on international affairs.

It was mentioned about the amanats, who played a special role in the international relations of the Kazakh Khanate. Amanat Institute is one of the oldest institutions – the transfer of children of noble people to another State for bail enforcement of concluded treaties. Several researches have been interpreted as a phenomenon of hostage-taking, which is not entirely consistent with its true value. Hostage involves seizing human threat to his life or health in the event of non-compliance, and finally eliminates the replacement of one person by another [4, p.184].

The governors in the sign of reconciliation exchanged their children temporarily or permanently. Son of recent enemy kept at the court and was brought together with the children of the governor. The governor, who gave his son trying to prevent new conflicts and thus ensure the life of his own son.

Resorting to the Amanat Institute, nomadic Asian rulers sought to achieve significant benefits or solve political problems their habitual diplomatic means. Amanat Institute was used in new times between China and Kazakhstan, Russia and Kazakhstan. It was a unique way of solving various foreign policy issues – the recognition of the rights to the throne till the expansion territory.

In addition, the hostages executed to some extent a function Consulate of reporting, introduced the governor to the situation in the country and the court, taking care of the visiting compatriots, met and accompanied them and fought for their interests.

Apart from the diplomatic aspects, this institute had some negative aspects to the holders of the hostages. Long-term residence in a foreign country made it possible to enter into the course of its political life, to obtain the necessary information. It is no accident the strongest argument of opponents of the hostage-taking Institute was that the hostages and the ambassadors were suspected of spying. If held hostage in the suburbs, here they bring up to his countrymen

usually come here for trade exchange, as well as ambassadors. Therefore, the rulers sought to have constant contact with their representatives in a foreign country, that is, the hostages. Amanat Institute acted for centuries because of its optimality, along with other diplomatic institutions.

Prominent role in the diplomatic practice of the Kazakh Khanate played inter-dynasty marriages. Revealing the effect of this level of influence, it is emphasized that communication between the rulers facilitated through kinship relations: the official level contacts complemented by informal, increasing cause for mutual visits, circle of loyal people involved in the bilateral relations expanding by other relatives.

To give birth to and raising heirs to the throne and future rulers of the state, Kazakh women, due to traditions of parental hearth, becoming a mother, worried about the formation of the sons of a sense of duty to their «nagashi» – maternal relatives occupying a special place in the hierarchy of related ties among Kazakhs.

Hence the participation of Kazakh women in diplomatic practice, of course, was significant, although was manifested indirectly [4, p.183].

However, one cannot ignore the limitations of diplomatic impact through the channel of inter-dynasty marriages. The fact is that by changing a ruler of Kazakhs «kin» component between monarchs could weaken or break, if the successor to the throne was not a brother or son of predecessor. In such cases it may be sharp downturns in international relations.

Characterized in that sense changes in Kazakh-Nogai relations in changing Kazakh rulers in the first three decades of the XVI century: when Kasym Khan – stable relationships and friendships (his daughter is married to an influential Nogai mirza); when Takhir Khan – aggravated relations translate into armed conflicts (he is only cousin of Kasym Khan therefore Nogais did not consider him as a relative); when Khak-Nazar Khan – situation stabilizes and then improves (he is the son of Kasym Khan, his sister is married to an influential Nogai) [4, p.184].

Based on the above it can be concluded that the origins of Kazakhstan's experience of the diplomatic service in the ancient past, and is inextricably linked with the history of the establishment and approval of the Kazakh Khanate [5].

And if we pay attention in nowadays diplomacy we can notice that the methods are change, but to have good and strong relations is still important. Over the past years of independency, Kazakhstan has been firmly entrenched in the international arena as one of the most active participants in the dialog on international issues. The successful presidency of the country within the framework of two prestigious organizations, the OSCE and OIC, as well as in the regional structures of the SCO and CSTO, and, of course, the anti-nuclear and «green» initiatives of the President of the Republic of Kazakhstan, the nation's leader, Nursultan Nazarbayev, became not just a worthy contribution to the global security, but also identified Kazakhstan as a well-developed country.

The republic is facing a qualitatively new challenge, the need to reach a certain level of well-being among the citizens, which will allow Kazakhstan to enter the TOP-30 of the most well developed counties in the world by the end of 2050. This result could be achieved by applying a country model of development, which fully justified itself. Strong social policy, social stability as well as ethnic harmony – that is the foundation of modern Kazakhstan.

In the long term, the dynamic development of two strategic areas: the integration of the country and the region into the global markets, as well as the developing of the energy security by switching to alternative sources of energy will allow Kazakhstan to implement the concept of the sustainable development in the most efficient way.

Nowadays, the regional security is one of the most important conditions affecting the broad involvement of the private investment in the national economy and therefore the prosperity of the State. As such, Kazakhstan is making every effort to provide a stable security in the region of Central Asia. It is clear that it's necessary to have a well-functioning infrastructure, including transport and transit, to be able to participate completely in global economy processes.

Nowadays, a certain number of infrastructure projects are being implementing in the region, with the direct participation of Kazakhstan. In particular, this is a program of the Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC). For almost 15 years of existence, the program, which was initiated by the ADB, became a sustainable platform for the international dialogue in the field of planning and implementation of some priority regional projects. In the medium term, six of the CAREC transport corridors that passing through the territory of Central Asia and Kazakhstan will provide for not only a transportation between states, but will also become a strategic links in a field of inter-region economic development. The reformation of the transport and communication projects within the CAREC trade and economics corridors will promote greatly to the integration of Kazakhstan, as well as the other countries of the region, in international relations and global markets.

The next project is a special program for the countries of Central Asia (SPECA), which has been developed by the initiative of the President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev along with the UN commissions in 1997. The main aim of the SPECA, in the modern conditions, is the

implementation of the various projects in the socio-economic field. The centerpiece of the program is assigned for the development of the transport infrastructure and to the efficient use of water and energy resources in the region. The EU and EBRD assistance in the field of the implementation of the program is represented by the creation of transport corridors, contributing greatly to the integration of Kazakhstan and Central Asia in the world economy.

The «Western-Europe – Western-China» project is also on the list. The revival of the «Great Silk Road» trade highway, that links East and West, began in 2009. With the financial assistance from multilateral development banks, the modernization of the road posts began in four regions: Aktobe, Kyzylorda, South Kazakhstan and Zhambyl, the length of which is about 33% of the general parameters of the «Western-Europe-Western-China» transit corridor. The completion of this project will not only help to expand the opportunities for economic growth, but also will significantly increase the transit potential of the country, in accordance with the objectives for the development of infrastructure by the end of 2050. The creation of transport and logistics facilities will have an impact on the Global Competitiveness Index of our country and the region, and later on it will help to take a more prominent position in these rankings.

Another important direction that influences Kazakhstan potential joining of the top 30 of the most well developed countries is to provide a stable energy security in the country. Some of the modern trends in the global energy sector reflect the gradual transition of the world community to the alternative «green» energy. In particular, the European Union adopted a decision to reduce the import of hydrocarbons at 60 billion Euros, as well as an increase in the share of «green» energy to 20% by 2020.

In addition to the expected environmental and economic effects, the transition to alternative energy sources in the country will also help to solve social nature problems. To be specific, this will help to create additional workplaces as well as to the preparation of professionals in a field of high technologies and renewable energy.

Nowadays, our country already has its own experience in the field of «green» energy. The mini hydro-electric power stations are already functioning in Kazakhstan. In addition, some of the wind and solar power plants are situated in Zhambyl, Almaty and Kostanay regions. Moreover, there will be the issue of country's own large-scale wind farms in the nearest future, thanks to the cooperation between the national company Samruk-Green Energy and their German partners from KD Stahl- und Maschinenbau GmbH Company.

Kazakhstani contribution to the formation of the «energy of the future» is also quite important. It was supported during the OSCE summit in Astana, also during the sixth Ministerial Conference of the Asia-Pacific countries, as well as at the Global Summit on Sustainable Development in Rio de Janeiro. The so called «Green Bridge» initiative will be reflected within

the scale of a new international organization later in this year. The further realization of this concept, will improve the mechanisms for transfer of technology and «green» investments as well as it will strengthen the inter-regional cooperation in the field of development of environmentally friendly energy.

Finally, due to the perfectly designed application, our country won the right to host the EXPO 2017 in Astana. It is not a coincidence that the main topic of the exhibition is devoted to the energy of the future. Hosting such a big international event will benefit our country in terms of achieving a unique experience in the field of energy conservation. It is mostly because there will be some world's latest solar, wind and water technologies presented in Astana. Yet, with the support of the leaders in the field of «green» economy, such as EU, Japan, Korea, the United States and Canada, Kazakhstan as well Central Asia will be able not only to obtain and deploy advanced technologies in the field of alternative energy, but also largely contribute to solving the problems of social and economic sphere. This will reflect as the reduction of the unemployment rate, the growth of a social well-being and more.

Thus, a new start was given to the established State. All of those tasks should not be regarded as fantastic ones. They provide a very specific prospect for the future where social security, welfare

and well-being of citizens will provide for guarantees of stability and prosperity of society and the state [6].

REFERENCES

1. Aidarov N.G. Steppe diplomacy dressed in tails (of known and unknown information on the Kazakh diplomatic practice). - Minsk: Mastatsk literature, 1998. - 298 p.
2. Mazhidenova D.M. Diplomatic service of Golden Horde // L.N.Gumilyov ENU Herald, 2001. – № 3. - p.66
3. Levshin A.I. Description of Kirghiz-Cossack or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes. / Ed. Kozybayev M.K. - Almaty: Sanat, 1996. - 656 p.
4. Mazhidenova D.M. Diplomatic service in the context of the evolution of world politics. – Astana: Kulterin, 2003. – 240 p.
5. Kussainova A. Diplomatic practice of the Kazakh khanate in the context of historical events//<http://group-global.org/en/publication/10272-diplomatic-practice-kazakh-khanate-context-historical-events>
6. Gusarova A. «Kazakhstan-2050»: scope for the future //Казахстанская правда. July, 13, 2013// Kazakhstan's looking towards the future <http://e-history.kz>

ТҮЙІНДЕМЕ

*Калиева А.А., с.ғ.к., Саурбаева Р., аға оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)*

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Мақалада авторлар қазақ хандығының және тәуелсіз Қазақстанның дипломатиялық тәжірибесін саралады. Хандардың, сұлтандардың, билердің, мәмілегерлердің және егеменді Қазақстанның бірінші Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың, негізгі дипломатиялық авторлар А.Құсайынованың және А.Гусарованың жұмыстарында қарастырылды. Баяғыда әулеттер арасында некенің тұжырымы, мемлекетаралық және мемлекетішілік шатақтың игерушілігі, одақтастарды іздеу және табу, аманат дәстүрін қолданды, ал қазір экономикалық және саяси келісімдерді тағайындайды, көпбағыттауыш саясатты жасайды, өзінің сыртқы саяси қызметінде осындай мәмілегерлік әдістерді пайдаланды.

Түйін сөздер: Хандар, сұлтандар, билер, аманат, келісім.

РЕЗЮМЕ

*Калиева А.А., к.соц.н., Саурбаева Р., старший преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА И НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Авторы проанализировали в статье дипломатическую практику Казахского ханства и независимого Казахстана. Основываясь на работах Кусаиновой А. и Гусаровой А., попытались определить основных дипломатических акторов – ханов, султанов, биев, дипломатов и первого Президента суверенного Казахстана Нурсултана Назарбаева. Которые, в своей внешнеполитической деятельности использованы такие дипломатические методы как: заключение междинастийных браков, использование межгосударственных и внутригосударственных конфликтов, искали и находили союзников, применяли традицию Аманата в прошлом, а в настоящем устанавливают экономические и политические соглашения, проводят многовекторную политику.

Ключевые слова: ханы, султаны, бии, аманат, соглашение.

ӘОЖ 371.044.3 К92

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУЫ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІ

А.Б. Құлмағанбетова, аға оқытушы
Т.Қ. Оспанбек, аға оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті)

Аңдатпа: Мақалада шағын және орта бизнестің теориялық және практикалық мәселелері қарастырылып, Қазақстан Республикасы кәсіпкерлігін тежейтін факторлар анықталып, әлемдік дағдарыс жағдайында шағын және орта бизнестің даму жолдары талданған.

Түйін сөздер: шағын кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, инвестиция, инновация, бақылау, ынталандыру.

Соңғы жылдары шағын және орта бизнестің Қазақстан Республикасы экономикасында рөлі артып келеді. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту – ол кез келген ел экономикасының негізі. Дамыған елдердің тәжірибелері көрсетіп отырғандай, шағын және орта бизнесті қалыптастыру мен дамыту экономиканы нығайту үшін қолайлы алғышарттар жасайды. Атап айтқанда, салалық және өңірлік монополизм жойылады, рынокта тауарлар мен қызметтер көбейеді, жаңа жұмыс орындары ашылады, ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктері өмірге енгізіледі, қоғам тұрақтылығының кепілі болып табылатын орта тап қалыптасады. Нәтижесінде шағын және орта кәсіпкерлік жүздеген мың адамдар үшін тартымды сипатқа ие болып, нарық экономикасының қажетті элементіне айналады.

Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнес тіптен мешеу қалып отыр деп көрсету шынайы экономикалық жағдайға сай келмейді. Үстіміздегі жылда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында атап өткендей, бізде шағын және орта бизнестің 800 мыңнан астам субъектісі бар, онда 2,4 миллионнан астам қазақстандық еңбек етеді. Бұл сектордағы өнім көлемі төрт жылда 1,6 есе өсті және 8,3 млрд. теңгені құрап отыр. Қазақстан 2012 жылы 2011 жылмен салыстырғанда 12-орынға алға жылжып, Дүниежүзілік Банк нұсқасы бойынша бизнесті ашу мен жүргізудің оңайлығы рейтингінде 183 елдің арасынан 47-орынға ие болды [1].

Қазақстан Республикасындағы шағын және орта бизнестің ЖІӨ-де алатын үлесі-20%. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасының мәліметтеріне сүйенсек, әлемдік экономикада тек шағын кәсіпорындардың саны барлық кәсіпорындардың жалпы санының 95%-нан асады. Олардың ЖІӨ-дегі үлесі 50%-ға дейін жетеді. Дамыған мемлекеттердегі шағын және орта бизнестің ЖІӨ-дегі үлесі мысалы, Жапонияда – 55%, Ұлыбританияда – 52%, Германияда – 57%, Италияда – 55%. Салыстырмалы сараптама Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерліктің макроэкономикалық көрсеткіште үлесінің өте аз екенін көрсетеді. Оны 50 пайызға жеткізу үстіміздегі ғасырдың елуінші жылдарына

болжанып отырғаны белгілі. Сол мақсатқа жету үшін мәңгілік сұрақ – не істеу қажет? Шағын және кәсіпкерлікті дамытудың қандай жолдары мен тетіктері бар? Қандай экономикалық, әлеуметтік, саяси және психологиялық кедергілері бар?

Бірінші кезекте шағын және орта бизнестегі кәсіпкердің кім екенін, оның қоғамда атқаратын қызметі мен маңызын жалпы халыққа түсінікті тілмен насихаттап түсініктеме жүргізу қажет.

Біздің пікіріміз бойынша, кәсіпкердің басты қызметі – тауар өндіру мен оны сату арқылы халыққа көрсететін қызметін елемей немесе көп көңіл бөлмей отырған сияқтымыз. Бүгінгі таңда кез келген тәулік уақытында қалаған тауар мен қызметті пайдаланып, қажеттілігімізді қанағаттандыра аламыз. Кешегі Кеңес кезінде тауар тапшылығы, ұзақ

тұратын кезек бүгінде жоқ және оны экономика тарихы тез ұмытты. Болған экономикалық-әлеуметтік келеңсіздіктердің жойылуына себеп болған негізгі факторлардың бірі – мемлекетіміздегі кәсіпкерлердің көрсеткен қызметі. Сондықтан халықтың санасына кәсіпкерді өзінің қажеттілігін қанағаттандыру мақсатында, тәуекелділік пен тынымсыз еңбек арқылы халыққа қызмет атқаратын экономикалық адам деген ұғымды енгізу қажет.

Екінші мәселе, ұлттық экономиканың сала ерекшеліктеріне байланысты кәсіпкерліктердің көлемін анықтау. Бұл жерде кәсіпкерліктің қызмет жасайтын саласының ерекшеліктері ескерілмеген. Сондықтан кәсіпкерлік тиімді қызмет жасауы және дамуы үшін заң қабылдағанда салалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл өз кезегінде табыс және салық мәселесін оңтайландырған болар еді.

Үшіншіден, мемлекет шағын және орта бизнесті шынайы дамытқысы келсе, алпауыт монополистердің баға төңірегіндегі «аранын» тыюы қажет. Мысалы, шағын және орта кәсіпкерлердің суға, жылуға, жарыққа, тіптен шығаратын қоқыстарына төлейтін төлемақылары халық төлеп отырған тарифтерге қарағанда әлдеқайда көп. Монополистер кәсіпкерлерге ерекше қызмет көрсетпейді, ал кәсіпкерлер олардың қызметтерін пайдаланып табыс тапса, бұл олардың еңбегінің нәтижесі. Сондықтан бір жағынан тарифтер теңестірілуі қажет және екінші жағынан монополистердің көрсететін қызметтерінің бағасы тоқтатылып, оларға мораторий жариялануы тиіс.

Төртінші мәселе – мемлекет орындарының кәсіпкерлік іс-әрекетті бақылауы мен тексерулері төңірегінде. Біздің мемлекетіміздегі кәсіпкерлер енді қалыптасып жатқан қоғамдағы жаңа тап. Олар кешегі мемлекеттің кәсіпорындарында жұмыс жасаған қарапайым жұмысшы, мал баққан шаруа, бала оқытқан мұғалім немесе құрылыста жұмыс атқарған құрылысшы. Қысқасы, олардың көбі арнайы кәсіпкерлік білімі жоқ, туа біткен кәсіпкерлер. Сондықтан тексерушілер іс-әрекетін айыппұлдан бастамай, олардың кемшілік тұстарын айтып, оларды жоюға уақыт берсе, нұр үстіне нұр болар еді.

Тағы бір айтылатын мәселе – мемлекет тарапынан көрсетіліп жатқан бағдарламалар мен жолдаулардың халыққа етене жету мәселесі. Мысалы, тәуелсіз Қазақстанның құрылған сәтінен бастап кәсіпкерлікті қолдау жөніндегі мемлекеттік шаралардың тарихы сонау 1992 жылдан басталатынын біреу білсе біреу білмейді. Айталық шағын және орта бизнесті мемлекеттің экономикалық саясатының басымдылық саласы болып табылатынын және тұтынушылар нарығын тауарлар мен қызметтерді кең қолдануға жағдай жасайтын Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылдың 6 наурызындағы №3398 «Шағын кәсіпкерлікке мемлекеттік қолдау көрсетуді күшейту мен оны дамытуды жандандыру жөніндегі шаралар туралы» жарлығы; шағын кәсіпкерліктің қорын құруға жағдай жасайтын Қазақстан Республикасы үкіметінің 1997 жылдың 26 сәуіріндегі №665 «Шағын кәсіпкерлікті дамыту қорын құру туралы» қаулысы; 1999-2002 жылдарда мемлекет шағын кәсіпкерлік саласындағы құқықтық актілерді, қаржы-несиелік және инвестициялық саясатты аймақтардағы шағын бизнестерді дамытуға, 2004-2007 жылдарда мемлекет кәсіпкерлік ортаны, қоғамдық институттар жүйесін қалыптастыруды белгіледі; Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылдың 18 ақпанындағы «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауына сәйкес қабылданған бағдарлама 2003-2015 жж. арналған Қазақстанның индустриалдық-инновациялық даму стратегиясымен сәйкес кәсіпкерліктің дамуына жағдай жасайды [2].

Кәсіпкерлік саласында мемлекеттік саясатты қалыптастыру мен жүзеге асыруға байланысты міндеттерден басқа мемлекет кәсіпкерлікті қолдауды қаржылық, ақпараттық-сараптамалық және материалды-техникалық қолдауды қамтамасыз ету бойынша қызметтер атқарады. Қолдаудың бұл нысандарының барлығын мемлекет атқарушы органдар арқылы жергілікті және аумақтық деңгейде қабылданатын әртүрлі бағдарламалардың көмегімен де, әрі ұйым капиталының қатысуымен осы үшін арнайы жасалған бағдарламалар көмегімен де жүзеге асырады. Демек, теледидар немесе мерзімді баспа беттерінде беріліп отыратын жарнамалар жеткіліксіз немесе тиімді болмай отыр. Сол үшін жалпы халыққа жететін, оның

ішінде кәсіпкерлерге интернет арқылы мағлұмат жеткізу, білім беру, ауыл деңгейлерінде жинап ақпараттандыруды, құзыреттілікті, жалпы білім беруді қолға алу қажет.

Көптеген елдердің тәжірибесінде кәсіпкерлікті қолдау, белгілі министрліктің құрамына кіретін арнайы департаменттермен байланыстырады. Мысалы, Германия және Голландия экономика министрлігінде шағын және орта бизнестің арнайы бөлімдері бар, Францияда осындай бөлім өнеркәсіп министрлігінде, Канада да шағын дамыту саясатын Өнеркәсіп, ғылым және технология министрлігінің департаменті, Италияда Өнеркәсіп, коммерция, сауда және кәсіптер министрлігінің жанындағы бөлім жүзеге асырады. Францияда шағын кәсіпкерлікті реттеу саясатын бірнеше ұйымдар іске асырады: Шағын және орта кәсіпкерлік конфедерациясы, Сауда және өнеркәсіптік палаталар, қызметін жаңадан бастаған және дамушы кәсіпкерліктердің ұлттық агенттігі, техникалық зерттеулердің ұлттық агенттігі, Қаржы институттары және тағы басқалар [3].

Оңтүстік Кореяда арнайы үкіметтің құрылымымен 11 аймақтық орталықтарда жұмыскерлер саны 900 адамнан тұратын штаты бар, шағын және орташа бизнес әкімшілігімен қоса, ұйымдардың толық жүйесі қызмет етеді. Сонымен, әкімшілік жанында технология мен сапаның Ұлттық институты, үкіметтік несиелік кепілдемелер жүйесі, арнайы тағайындалған коммерциялық банктер бар.

Қазіргі кезде Қытайда шағын және орташа кәсіпорындардың қызметін басқарудың негізгі органдары Мемлекеттік сауда-экономикалық комитеті шеңберіндегі шағын және орта кәсіпорынның ынтымақтастығын үйлестіру орталығы, шағын және орташа кәсіпорындардың дамуын ынталандыру жөніндегі Бүкіл қытайлық жұмысшы жетекші тобы, банк және басқа ұйымдар.

Бұл елдердің экономикасына шағын кәсіпкерліктің тиімді әсері арнайы қабылданған заңдар мен дайындалған бағдарламалардың арқасында болып отыр. Айталық, Жапонияда шаруашылық етуші субъектілердің қызметі 12 заңмен реттеледі, соның ішінде экономиканың осы саласының мәнін, міндеттерін, құқықтарын және жеңілдіктерін анықтайтын «Шағын және орта кәсіпорындар туралы негізгі заңы» арқылы жүзеге асырылады. АҚШ-та шағын кәсіпкерлікті дамытудың негізгі құжаты болып «Ұсақ бизнес туралы акт» болып табылады. Германияда – «Жазалаушы құқық», Қытайда шағын және орташа кәсіпорындарға көмектесу туралы заңның жаңа жобасы дайындалған [4].

Шағын және орташа бизнесті дамыту үшін сұранысты ынталандыру өте маңызды. Өкінішке орай сұраныс біздің елде өте баяу немесе кейінгі бес жылда тіптен көтерілмей отыр. Сұраныс төмен болғандықтан кәсіпкерлер өздерінің шығынын жабу және пайда табу үшін амалсыз бағаларын көтеруде, екінші жағынан халықтың таза табысы төмендеп отыр. Бұл мәселені, яғни қажет тауарлар бағасының жоғарылығы мен табыстың төмендігін «Нұр Отан» партиясы жүргізген сауалнамаға қатысқан адамдардың 46 және 40 пайызы белгілеген.

Қазақстан Республикасының белгілі және белді экономистерінің бірі О.Сабденнің сараптауы бойынша, дүниежүзіндегі мемлекеттер нарық экономикасынан постиндустриалдық дамудың инновациялық экономика кезеңіне өтіп жатыр [5].

«Инновация» терминін өткен ғасырдың 30-жылдарында экономика ғылымының айналасына енгізген Австриялық экономист Й.Шумпетер оны «өнертапқыш-жаңалық енгізу-диффузия» үрдісінің бір бөлігі және кәсіпкердің өндіріс факторларын пайдаланудың «жаңа комбинациясы» ретінде қарастырған. Қарастырып отырған мәселемізге байланысты Й.Шумпетердің «жаңа комбинацияға» жатқызған негізгі түрлерін атап өтсек артық емес. Олар:

1. өндірісте пайда болатын жаңа игіліктер;
2. игіліктерді сатудың жаңа коммерциялық әдістерін қолдану;
3. сатудың жаңа нарқын игеру;
4. жаңа шикізат көздерін ашу және қолдану;
5. салалық құрылымды өзгерту.

Жоғарыда аталған бағыттарды жүзеге асыру үшін кәсіпкердің жігерлілігі, жаңашылдық қабілеті қажет. Бүгінгі таңда дүние жүзілік жаһандану кезеңінде еліміз үшін Президентіміз

индустриалдық-инновациялық бағыттағы дамудың 7 басты бағытын көрсеткені мәлім. Олар – АӨК, металлургия, мұнай өңдеу, энергетика, химия мен фармацевтика, өндіріс индустриясы, көлік және инфрокоммуникация. Кез келген осы экономикалық бағыттарда шағын және орта кәсіпкерліктің алатын орны орасан. Қазақстан Республикасының статистика агенттігінің деректері бойынша өкінішке орай жаңа пайда болып жатқан кәсіпкерліктің саны аз және негізінен 5 адамға ғана жететін кәсіпорындар ашылған. Жалпы 2013 жылы ашылған кәсіпорындардың жалпы саны 747 болса, оның ішінде 5 адамға дейін еңбекшілер саны бар кәсіпорын 438(58,6%), 10 адамға дейін 135(18%), 11-20 адамға дейін 60(8%). Дегенмен, дүниежүзілік нарықта кез келген осы бағыттарда дамыған мемлекеттер біздің кәсіпкерлерге оңай орын бере қоймайды. Сондықтан дүниежүзілік халықаралық еңбек бөлінісінде мемлекеттің қолдауы болмаса шағын кәсіпкерлікті айтпағанда орта бизнестің ойып алатыны өте қиын [6].

Біздің пікіріміз бойынша мемлекет орта және шағын бизнесті дамытудың басты екі шарасын іске асыруы тиіс. Біріншісі – мемлекеттік тапсырыс және мемлекеттік қамтамасыздандыру болса, екіншісі – жол қабілеті бар сұранысты ынталандыру. Ішкі сұраныс өте аз. 100 жылдың ішінде халықтың өскен саны Т. Рысқұловтың мәліметі бойынша өткен ғасырдың 20-жылдарында Қазақстан халқының саны 6553600 адам, оның ішінде ауыл тұрғындарының үлесі 92%, қала тұрғындары 8%, олардың өзі ауыл шаруашылығымен айналысқан. Ал 2014 жылдың 1 қарашадағы Қазақстан халқының саны 17377,8 мың адам, яғни бір ғасырға жуық аралықта еліміздің халқы не бәрі 10844,2 мың адамға өскен. Ал орташа айлық жалақы 2014 жылдың қазан айында 118884 теңге болды. Бұл дегеніміз Қазақстан Республикасының ішкі сұраныс нарығы.

Осы мәселелер төңірегінде ауылшаруашылығын көтеру қажеттілігі айтылып жүрсе де мардымды жұмыстар істелмей отыр. Неге біз дәстүрлі экономикамызды индустриалды инновациялық үрдіске ыңғайлап дамытпаймыз? Дәстүрлі экономикамыз ауылшаруашылығының жалпы өнімінің өсімдік шаруашылығы 51,6%, ал мал шаруашылығы 48,4% құрайды. Қазақстанда 4-5 сиырдың беретін сүтін дамыған елдерде бір-ақ сиырдан сауады. Ал егін шаруашылығындағы бидай түсімінің орта түсімі 10-13 центнер болса, Еуропа мемлекеттерінде гектарына 60-70 центнерден түсетіні мәлім. Ауылшаруашылығындағы кәсіпкерлікті ұйымдастыру кезінде ұсынған Н.Д.Кондратьевтің теориясына негізделіп ұйымдастырылса, экономикалық тиімділікке қол жеткізеріміз сөзсіз.

Осы шаралар жүзеге асса кәсіпкерлік:

- ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттігін арттырудың негізі болады;
- өндірісте еңбек өнімділігін арттыру арқылы тұтынушыларға әрі арзан, әрі сапалы тауарлар мен қызмет те ұсынуға мүмкіндік береді;
- жаңа технологияларды енгізу арқылы қалдықсыз өндірісті ұйымдастыруға мүмкіндік береді;
- жұмысбастылықты арттырып, әлеуметтік мәселелерді шешуге жағдай жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан жолы-2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 17 қаңтар 2014 ж.
2. Омурзаков Т. «Казахстан-2050» – путеводный маяк // Казахстанская правда, 1 февраля 2014 г.
3. Тусупбекова Л. Тарифы и мифы // Казахстанская правда, 8 февраля 2014 г.
4. Ең көкейтесті әлеуметтік мәселелер рейтингі // Егемен Қазақстан, 20 ақпан 2014 ж.
5. Сабден О. Стратегия развития глобальной инновационной экономики в XXI веке // Казахстанская правда, 7 ноября 2014 года.
6. ҚР статистика агенттігінің (WWW.stat.Gov.Kz) деректері.

РЕЗЮМЕ

*Кулмаганбетова А.Б., старший преподаватель,
Оспанбек Т.К., старший преподаватель,
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

РАЗВИТИЕ В КАЗАХСТАНЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА ОСНОВА ЭКОНОМИКИ СТРАНЫ

В статье анализируются теоретические и практические проблемы малого и среднего бизнеса. Рассмотрены сдерживающие факторы предпринимательства в Республике Казахстан, также анализируются пути развития малого и среднего бизнеса в условиях мирового кризиса.

Ключевые слова: малый бизнес, малые и средние предприятия, инвестиции, инновации, управление и стимулирование.

SUMMARY

*A.B. Kulmaganbetova, senior lecturer,
T.K. Ospanbek, senior lecturer
(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN IS THE GROUNDWORK OF THE ECONOMY OF COUNTRY

The article analyzes the theoretical and practical problems of small and medium-sized businesses. We consider the constraints of business in the Republic of Kazakhstan, also analyzes the development of small and medium-sized businesses in the context of the global crisis.

Key words: small business, small and medium businesses, investment, innovation, management and promotion.

ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ PEDAGOGY-PSYCHOLOGY

ӘОЖ 34.1

ҰЖЫМДА БАЛАЛАРДЫҢ ОҚШАУЛАНУ СЕБЕПТЕРІН АНЫҚТАУ

*Д.Е. Абдраманова, аға оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Бұл мақалада балалардың ұжымнан оқшаулану себептері қарастырылып, сондай-ақ мұндай балалармен нәтижелі жұмыс жүргізуге арналған алдын алу әдістері, кеңестер мен психологиялық қызмет жолдары көрсетілген.

Түйін сөздер: Оқшаулану, қарым-қатынас, конфликт, сенімсіздік, мотивациялық теория.

«Оқшаулану», «топтан тыс қалу» – жалғыздыққа душар болған адамның жағдайын сипаттайтын терминдердің бірі.

К.Рубиннің ойынша «Әлеуметтік оқшаулану», «Тұйықтық», «Тежелгіштік», «Ұяңдық» сияқты терминдер шындыққа келгенде, әртүрлі феномендерді белгілейді. К.Рубин өз еңбектерінде «Әлеуметтік изоляция» терминін «Әлеуметтік оқшаулану» терминімен

алмастырады. «Әлеуметтік оқшалану» термині зерттеуші топ үшін жалғыздықты сипаттайтын әртүрлі формаларды жалпылаушы ретінде көрсетеді.

Мектеп оқушылары арасындағы қарым-қатынас сипатына түсініктеме беретін болсақ, оқушылардың өз сыныптастарымен қарым-қатынас жасауына, бірлестік әрекеттеріне мұғалімнің жеке тұлғасы үлкен әсерін тигізеді. Оның әрекеттесуі әртүрлі аспектілерден көрінуі мүмкін.

Біріншіден, мұғалімнің басқа оқушыларымен әрекеттесу стилі баланың өзімен жасты балалармен әртүрлі қарым-қатынасқа түсуінің алғы шарты болып табылады. О.Осадьконың зерттеулерінің көрсетуі бойынша оқушының алғашқы мұғалімінің педагогикалық тактикасы мен қарым-қатынасқа түсу стилі, оның ата-анасымен және сыныптастарымен қарым-қатынасқа түсуін және жеке тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына үлкен әсерін тигізеді екен. Мұғалімдердің жеке тұлғалық қарым-қатынасқа түсу стилі және педагогикалық іскерлестік тактикасының әсері балалардың бір-бірімен конфликтілі қарым-қатынасқа түспеуінің алғышарты.

Мектеп психологиялық қызметі үшін балалардың қарым-қатынас ерекшеліктерін зерттеу және оны өңдеу көкейкесті мәселе болып табылады. Өйткені оқушы өзін-өзі анықтаудың күрделі мәселелерін жалғыз өзі шешпейді, ата-анасының, құрбы-құрдастарының, мұғалімдердің қолдауымен шешеді.

Осының нәтижесінде балада өмірге деген сенімділік арта түсіп, әлеуметтік ортаны ең алдымен үлкен адамдармен, кейін келе өз қатарымен танып білуі күшейеді. Ал сенімсіздік қарым-қатынаста ата-аналар баласының жан-күйін түсінбей, тіпті оны жақсы көруден де қалады. Балада өмірге деген сенімсіздік пайда болып, бұл сенімсіздік оның дамуына кері әсерін тигізеді, яғни балада өзіне деген баға, танымдылық белсенділік төмендеп, қоршаған ортадан өзін оқшаулай бастайды.

Ата-ананың балаға өз құрбыларымен қарым-қатынас процесінде жүргізетін шектен тыс бақылауы, қамқорлығы (гипеопека) – балаларда үлкендерге деген тәуелділікті, жаңа жағдайлар мен проблемалар алдында қорқыныш сезімін туғызады.

Макрожүйелік күштер – бұл жанұяның экономикалық жағдайы, ата-ананың білім деңгейі және қарым-қатынастың сипаты (эмоционалды тұрақтылық деңгейі, ұрыстар және дағдарыстар т.б.). Бұл күштер ата-ананың балаға деген адекватты емес қатынасының пайда болуына алып келеді.

Егер әрбір сала тиімді күйде жүзеге асатын болса, онда баланың дұрыс дамуына қолайлы жағдай туады. Біреуінің бұзылуы үлесімділік әрекетін деформациялайды. Осылайша жанұядағы дау-жанжалдар ата-ананың балаға деген қарым-қатынасын негативті бағытқа қарай өзгертуі мүмкін. Балада қорқыныш сезімін, шектен тыс қозғыштықты, тынышсыздықты, тағы басқа қиыншылықтарды қамқорлық және ілтипаттылық, қарым-қатынас негізінде жеңуге болады.

Мотивациялық теория (Дж. Эйсендорф ұсынған).

Бұл теория бойынша әлеуметтік дамудағы балалардың түрлі ауытқуларының пайда болуы жақындау немесе алыстау мотивтерінің механизмдері арқылы жүзеге асуы қарастырылады. Бұл мотивтердің өзара байланысының бұзылуы қарым-қатынаста қиыншылықтардың пайда болуына алып келеді. Дж. Эйсендорф мұндай бұзылыстардың 3 түрін көрсетеді. Бірінші бұзылыс жақындау мотивациясының төмендігімен сипатталады. Егер бұл мотивация жоғары жаста шектен тыс айқын көрінетін болса, онда ол балалардың әлеуметтік қарым-қатынас сферасында ауытқушылықтардың барын көрсетеді.

Екінші түрі жақындау және алшақтау мотивациялары арасындағы дау-жанжалмен байланысты. Бұл жағдай белгілі бір себептерге байланысты баланың басқа адамдармен, әсіресе, жаңа жағдайларда араласа алмайтындығымен сипатталады. Дау-жанжал белгілі бір ымыраға алып келеді. Мысалы: басқаларды алыстан бақылау, құрбыларынан жеке ойнап отыру. Мұндай балалар сақтығымен, ұялшақтығымен, тұйықтығымен ерекшеленеді.

Мотивтер арасындағы дау-жанжалдардың пайда болуы баланың биологиялық табиғатына да, тәрбие жағдайына да қатысты. Мотивтер арасындағы қарым-қатынастың

ауытқуының үшінші түрі әлеуметтік жақындау мотивінің жоғарылауымен және алшақтау мотивінің төмендеуімен сипатталады. Мұндай мотивациялық профилі бар балалар әлеуметтенгіш болады, бірақ олар қарым-қатынаста өзіне шек қоя алмайды. Осындай балалар агрессивті мінез-құлыққа ие. Құрбылармен қарым-қатынас баланың әлеуметтік және жекелік даму факторы болып табылады. Құрбыларымен қарым-қатынас балаларда мінез-құлықтың әлеуметтік-эмоционалдық реттеу мүмкіндігін ашады. Осыдан келіп мынадай сұрақ туындайды: белгілі бір себептерге байланысты өзінің құрбылармен қарым-қатынасқа түсе алмайтын баланың дамуындағы әлеуметтік оқшауланудың нәтижесі қандай?

Әлеуметтік оқшаулану әртүрлі түрлерге ие. Соның бірі – балада қорқыныш пен қобалжу кезінде көрінетін ұяндық. Оның мотивациясы әлеуметтік бағаға деген қорқыныш сезімімен байланысты. Әлеуметтік оқшауланудың келесі формасы – тұйықтық. Мұның мотиві болып жаңа жағдайға және әлеуметтік бағаға деген қорқыныш сезімі табылады. Бұл жақындау және алшақтау мотивтерінің күресі негізіндегі құрылған ішкі конфликт. Осыған жақын түсінік – «Ұстамдылық мінез» – бала өзін адамдарға (танитын, танымайтын) жақын ұстайды, бірақ олармен қарым-қатынасқа түспейді, тек сырттай әрекеттерін бақылаумен шектеледі. Мұның негізінде жақындау және алшақтау мотивтері жатыр. Ол аз сөйлейтін балаларға қатысты [38].

Жалпы адамды әлеуметтен оқшаулау өз еркі немесе міндетті түрде болып бөлінеді. Міндетті оқшаулау экстремалды жағдайда қолданылуы мүмкін. Мектеп қабырғасында көрінетін баланың ұжымнан оқшаулану жағдайлары бірнеше себептердің негізінде байқалады. Дегенмен балалардың өз арасында туындаған оқшаулану жағдайларын сынып мұғалімі аңғарысымен-ақ оны тиімді және дұрыс басқарып, қойылатын талаптарды тиімді жүзеге асырып отыруы қажет:

1. Топтан оқшаулаған оқушылармен жұмыс кезінде жүргізуші педагогикалық, құқықтық және этикалық ережелерімен танысуы қажет. Ережелерді білмеген жағдайда сынып жетекшісі сынып оқушыларымен әңгіме жүргізуі қажет.

2. Баланы ұжымнан оқшауламас бұрын, оған алдын ала ескерту жағдайлары, өз кемшіліктерін жоюға мүмкіншіліктер берілуі қажет.

3. Оқушылар арасында туындаған мұндай жағдайда оқшауланған баланың ата-анасымен тез арада байланыс жасау қажет.

4. Сыныпта болып жатқан бұл процесті мұғалім үнемі бақылап, қадағалап, жағдайларды белгілеу арқылы парақта түсінікті етіп тіркеп отыруы тиіс.

5. Шұғыл жағдайларда бала мұғаліммен кеңесе алатындай жағдай жасалып, бала ең болмағанда мұғалімге шағымдануға болатындығын сезіне алу керек. Ұжымда оқшауланған баланы аңғара салысымен-ақ мұғалім оны алғашқы күндері жиі бақылау арқылы ондағы эмоциялық күйлерді үнемі бақылап отыру қажет.

6. Оқушылар арасында өздері оқшаулап тастаған бала туралы мұғалім басқа балалармен оның соңы немен аяқталатынын алдын ала мүмкіндігінше талқылап алғаны жөн.

Оқшауланудың алдын алу үшін мына әдістерді қолдануға болады: бақылау әдісі, әңгімелесу, социометрия әдісі (бастауыш мектеп жасындағы балаларға арналған нұсқа), «Маска» әдісі, «Екі үй» әдісі (Д.Б.Эльконин, А.Г.Венгер).

Балалардың ұжымнан оқшаулану себептерін арнайы экспериментті ситуациялар арқылы зерттеуге болады.

«Маскалар» тестін қарастырайық. Бұл тестілеуде 5-10 жас аралығындағы балаларды зерттеуге болады.

Стимулды материал: Ақ қағазға салынған 4 түрлі маскалар жинағы: көңілді, көңілсіз, біреуді мұқатқандай және бағынышты көңіл-күй бейнеленген.

Нұсқау: Мына бет бейнелерге мұқият қара. Сен сыныптағы құрдастарыңа қандай бет пішінмен қарар едің? Ал сен әдетте кімге былай қарайсың? (кезекпенен әр масканы көрсетеді). Қай бала саған жиі былай қарайды? (тағы кезекпенен әр масканы көрсетеді).

Тесттің жүргізілуі: 4 масканы қатарластырып баланың алдына қояды. Бірінші сұрақта таңдап алынған маскадан кейін, балаға әр масканы кезекпен бере отырып сұрақ қояды: «Сен

кімге бұлай қарайсың? Саған кім бұлай қарайды? т.с.с. Қандай жауап болса да қабылданады».

Нәтижені талдау:

Баланың топтағы эмоционалды күйі (жақсы және нашар) бірінші сұраққа берілген жауабынан байқалады.

«Сен әдетте кімге бұлай қарайсың?» деген сұрақтың жауабында, масканың нешеуі жағымды, нешеуі жағымсыз күй екенін санап отыру қажет. Бала өзінің топтағы орнына өзі қанағаттанатын болса, онда көңілсіз маскаға қарағанда көңілді масканың орнын көбірек көрсетеді.

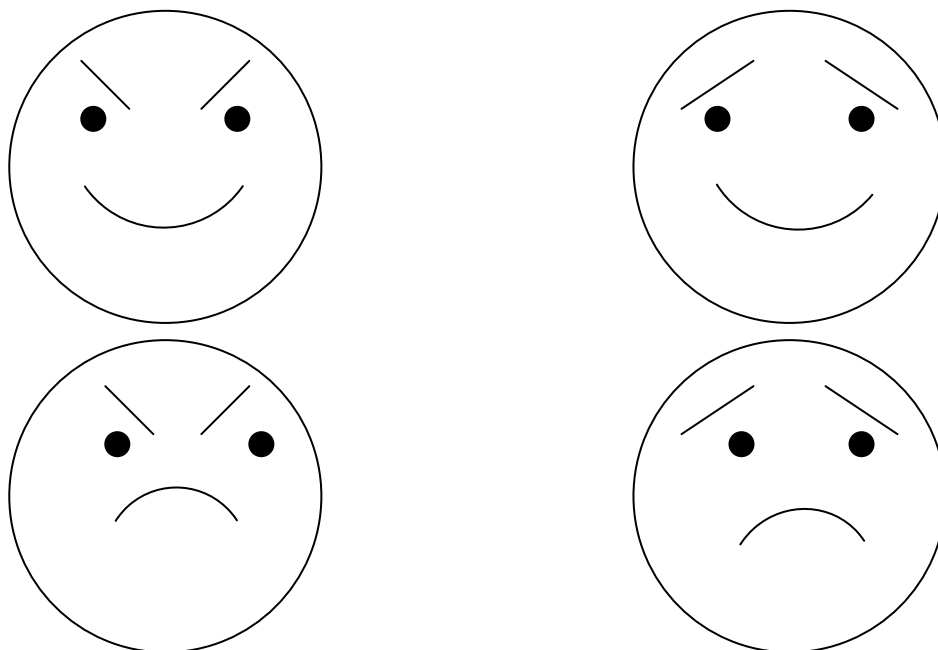
Бұл көрсеткіш баланың топтағы мәртебесін (лидерлік немесе елеусіз) анықтау үшін өте қажет. Егер баланың топтағы орны елеусіз болса – ол бала үйдегі немесе ауладағы, көрші, өзімен қатар балалармен қарым-қатынаста болғанын дұрыс көреді. Мұнан келіп сыныптағы балаларға қарсы сын көзбен немесе бір нәрсеге алаңдауынан қарым-қатынас төмен деп қорытындылауға болмайды. Бұл жағдай баланың көпшілікпен белсенді қарым-қатынасты қаламауы, қызықпауынан да болуы мүмкін.

Сонымен, балалар «белсенді» және «сылбыр» деген атпенен екіге бөлінеді. Кейбір балалар өзінің елеусіз орнына үйреншікті бір қалыпты қарап, көпшілікпенен қарым-қатынасқа ұмтылмайды, бірақ іштей өзінің топта елеусіз екеніне күйзеледі.

Баланың көрсеткен маскадағы «мұқатқан» және «бағынышты» түрін санап отыру қажет (бұл өте қажет көрсеткіш). Әсіресе, өзінің ортадағы мәртебесіне қанағаттанбайтынын көрсетеді. Оларға өзінің құрдастарымен қарым-қатынас жасау ұнайды, сондықтан көпшілікпен араласудан бас тартады, бағынышты болғанша жалғыз жүргенді дұрыс көреді. Мұндай балаларға ойын немесе іс-әрекет дағдыларын құрбы-құрдастарымен бірге бірлесіп меңгеретінін ұғындыру қажет. Негізгі маңызы жай әшейін рөлге кіргізу емес, бірлесіп меңгеру екенін аңғарту.

Бағынышты тенденция байқалатын, өзінің елеусіз орнына қанағаттанбайтын балалар қарым-қатынастың қандай формасы болмасын араласуға, орындауға дайын. Мұндай балалар үлкендер жағынан қандай көмек болса да қабылдайды, ал бірінші жағдайдағы балалар мұндай көмекті күдікпен қабылдап, өз күшімен шығатын жол іздейді.

Осыған орай қай балалардың топтан оқшауланатынын анықтауға болады, яғни егер барлық балалардың бір немесе екі балаға жағымсыз қарауы анықталса, ол баламен ешкімнің қарым-қатынас жасағысы келмейтіндігі белгілі болады. Ал мұндай жайт баланың топтан оқшаулануының бір белгісі болып табылады.

Балалардың жас ерекшеліктеріне қарай 6-7 жас аралығындағы балалар бір-біріне деген ілтипаты мен сезімінің қарым-қатынасын «Екі үй» әдістемесі арқылы да анықтауға болады. Бұл материалды да біз өз зерттеулерімізде қолдандық.

Стимулды материал: Ақ қағаз бетіне стандартқа сәйкес кішірек екі үй салынған. Біреуі сәл үлкендеу – қызыл түсті, ал екіншісі – қара түсті. Ереже бойынша бұл сурет алдын-ала дайындалмайды, баланың алдында қызыл және қара түсті қаламмен салынады.

Нұсқау: «Мына үйлерге қарашы. Ойша елестет, мына қызыл үй саған тиесілі. Сен бұл үйге кімді шақырғың келсе, бәрін шақыруыңа болады. Ойланшы, сен өзіңнің сыныбыңдағы қай баланы өзіңмен бірге қызыл үйге шақырып, ал қай баланы қара үйге кіргізгің келеді».

Суретті сала отырып балаға қызыл үйде әр түрлі ойыншықтар, тәтті тағамдар бар, ал қара үйде ештеңе жоқ деп әңгімелейді. Нұсқаудан кейін бала қанша баланы қызыл үйге кіргізгенін, қаншасын қара үйге кіргізгісі келетінінің санын жазып отыру қажет. Әңгіменің соңында балаға: «Екі үйдегі адамдардың кейбіреуінің орнын ауыстырғың келе ме? Болмаса ешкімді ұмытпадың ба?» – деген сұрақтар қойылады.

Нәтижені талдау: Бұл тесте алынған қорытынды былай: Баланың ішкі сезімі мен ілтипаты өзінің құрбы-құрдастарын қызыл және қара үйге орналастыруында. Достарының көпшілігін қара үйге кіргізіп, өзі жалғыз немесе айналасына үлкендерді жинаған балаға ерекше зейін аудару қажет. Әдетте, мұндай балалар көпшілікке араласпайтын, өте тұйық немесе айналасындағылармен дұрыс қатынас орната алмайтын қиын бала.

Олай болса, бұл тест тапсырмасы да баланың топтағы құрбыларымен қарым-қатынасы арқылы оқшауланатын баланы аңғаруға болады.

Осы «Екі үй» тестін 6-7 жас аралығындағы балалардың отбасы мүшелерімен өзара қарым-қатынасын анықтауға да болады, бірақ бұл жағдайда сәл басқаша.

Стимулды материал: Бұл жағдайда үйдің суретін баланың көз алдында емес, алдын ала дайындау қажет. Стандартты ақ қағаздың жоғары жағында көп қабатты стандартты үй-жай қарындашпен салынған. Төменде екі үй орналастырылады. Біреуі үлкендеу, әдемі қызыл түсті гүлдермен безендірілсе де болады, ал қасындағы – азырақ әсемделінген жай қарындашпен салынған, көлемі кішірек.

Нұсқау: «Жоғарыдағы үйді көрсетіп, бұл үй сенің қазіргі тұратын үйің. Ал енді, төмендегі үйлерге қара, қандай әдемі үй, ойша бұл үйді саған сыйлады делік, бұл сенің үйің. Үйде ойыншықтар, тәтті тағамдар өте көп, сондықтан үй кең емес. Ал жанында тағы да бір үй бар, оның бөлмелері бос, кең. Қызыл үйге сыймаған қонақтарды осы үйге кіргізуге болады. Өзіңнің отбасы мүшелерінің қайсысын өзіңмен бірге орналастырғың келеді, ал қайсысын жанындағы үйге орналастырғанды қалайсың?».

Тесттің жүргізілуі: Бала туысқандарын екі үйге бөліп болғаннан кейін ғана, төмендегі екі үй жайында әңгімелесуге болады. Егер сіз бала біреуді ұмытып кеткенін байқасаңыз, онда – «Сен ешкімді ұмытпадың ба?» – деп сұрасаңыз болады. Бірақ баланы барлығын түгел айт деп күштеп мәжбүр етуге болмайды. Егер біреуді ұмытып немесе айтқысы келмесе, ал осы тестке қажетті ақпарат төмендегі екі үй жайындағы әңгіме үстінде балаға үйге «әдемі», «нашар» – деген сөздермен мінездеме беруге болмайды. Сондай-ақ төмендегі екінші үйді – қара, кішкентай, нашар деп хабарлау тесттің жауабын өзгертеді, дұрыстығын төмендетеді, себебі ата-анасының біреуін «нашар, қара үйге» орналастыру баланың психологиясына ауыр тиеді. Сондықтан да осы жағдайға көбірек көңіл бөлу қажет.

Нәтижені талдау: Қорытындының дұрыс шығуы, баланың өзімен бірге тұратын отбасы мүшелерін жылдам іріктеп атап беруінде. Баланың шапшаң (тез) жауап бергені нормаға сай. Баланың ойланып, асықпай жауап беруі – бұл отбасы мүшелерінің бір-бірімен қарым-қатынасында эмоционалды салқындықты, кейде үйдегі әлдебіреуіне деген қорқынышты байқатады. Бала отбасы мүшелерін рет-ретімен атауында, біреуін жеке ұмыт қалдыруы – сол кісімен бірқалыпты емес қарым-қатынаста екенін байқатады. Сұраққа дұрыс ақпарат – баланың кімді қайсы үйге орналастыруында. Мұнда да жауапты баланың жылдам немесе ойланып жауап беруінде. Бала жауап берерден бұрын неғұрлым көп ойланса, соғұрлым жауабы сенімді айқын болады. Егер бала өзімен бірге (қызыл үйге) отбасы мүшелерінің

барлығын алып, көрші үйді қойма немесе т.с.с. нәрселерге қолдануға қалдырса – онда бұл нормаға сай.

Егер, бала үйге өзімен бірге көп мөлшерде құрбы-құрдастарын, үй жануарларын немесе бөлек тұратын (мысалы: ата, әже, нағашысы т.б.) туысқандарын алса – онда отбасы мүшелерінің арасындағы қарым-қатынастың бұзылуын, эмоционалды салқындықты, балаға деген жылулықтың, түсініктің жоқтығын байқатады. Мұндай жағдай сәтті, тұрмысы жақсы отбасында да кездесуі мүмкін, бала күтімі жақсы, тамағы тоқ, баламен бірге әрдайым шұғылданады, бірақ баланың толыққанды дамуына қажетті жылулық жетіспейді. Баланы тек бір нәрсеге емес (мысалы: жақсы тәртібіне немесе бестік бағасына т.б.), оның жаратылысы қандай болса, отбасында сол күйінде сүйікті етіп қабылдамайды. Егер көрші үйге (қара үй) отбасы мүшелерінің біреуін кіргізетін болса, баланың сол адаммен кері қарым-қатынасын білдіреді. Сол кісінің алдында қандай да бір қорқынышты, оның ашуынан, мүмкін сол кісіге деген ренішінен болуы мүмкін.

Бір тесттің жауабы бойынша баланың ішкі дүниесі немесе баланың топтан оқшауланғанын бірден айтып қорытынды шығаруға болмайды. Бірнеше тесттердің қорытындысының өзара үйлесуі (мысалы: «Екі үй» және «Маска», «Социометрия») ғана бізге дұрыс жауапты көрсете алады.

Мектептегі оқу пәндерге деген жоғары қызығушылық баланың ұстазына деген қарым-қатынасына байланысты. Бұл педагогтың оқушысының өз пәніне деген қызығушылығын қолдау іскерлігімен және оның зейінсіз немесе алаңғасар болуын дер кезінде байқауымен тығыз байланысты. Көптеген балалар сабақта зейіндерін дұрыс шоғырландыра алмайды. Егер мұғалім қаталдау болса, мұндай балалардың есте сақтау қабілеті жоқ болып көрінуі де мүмкін. Егер осындай балалар мектепте үлгермей бағалары төмен болса, онда оны сол үшін сынаудың немесе сөгудің мәні жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынас бірлескен іс-әрекетті жүйелендіру факторы ретінде. Диссертация бойынша психология ғылымдарының докторы. Қазақстан Республикасы. – Алматы, 2009.
2. Бодалев Л.Л. Личность и общение. – М., Педагогика, 1983.
3. Власов Л.В., Сементовская В.К. Деловое общение. – Лениздат, 1980.
4. Гуткина Н.И. Психологические проблемы общения учителя с подростками. Вопросы психологии, 1984, №2.
5. Добрович А. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. – М., Педагогика, 1987.
6. Егидес А.П. Психологическая коррекция конфликтного общения. Психологический журнал, 1984. т.5, №5.

РЕЗЮМЕ

Д.Е. Абдраманова, старший преподаватель

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИЧИНЫ ИЗОЛЯЦИИ ДЕТЕЙ ОТ КОЛЛЕКТИВА

В статье рассматривается выявление причин изолирования детей от коллектива. Даны с также в статье даны советы, психологические службы и эффективные методы для эффективных работ с детьми.

Ключевые слова: изоляция, связь, конфликт, недоверие, теория мотивации.

SUMMARY

*D.E. Abdramanova, senior lecturer
(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

DETERMINE THE CAUSES OF EXCLUSION OF CHILDREN FROM THE COMMUNITY

The article deals with the identification of the causes of isolation of children from the group. Dana also to give advice in the article, psychological services and effective ways to work effectively with children.

Keywords: insulation, communications, conflict, mistrust, theory of motivation.

ӘОЖ 37.09

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*И.А. Абеуова, п.ғ.к., доцент,
Г.Б.Тоқтағұлова, аға оқытушы
(Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Мақалада мектепке дейінгі балаларды әлеуметтік-педагогикалық қолдау мәселелері және мектепке дейінгі жастағы балалардың отбасы мен балабақша, мектептің арасындағы әрекеттестік үйлесімділігі, сонымен бірге мамандардың (педагогтың, психологтың) қызметінің ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: мектеп, әлеуметтік педагогика, бала, ата-ана.

Мектепке дейінгі жастағы бала тәрбие мен қоғамның, ортаның ықпалын қабылдағыш, тез әсерленгіш, ми қатпарлары шартты байланыстардың шапшаң құрылуына қабілетті болады да, бұл шартты байланыстар тұрақты келеді, орталық жүйке жүйелері икемділігімен ерекшеленеді. Осы кезеңде қабылдағаны баланың бүкіл өміріне, сана-сезіміне, мінез-құлқына ерекше әсер етеді. Ол өмірден алғашқы тәжірибелер жинақтайды, сана-сезімі, адамдармен қарым-қатынасы қалыптасады. Адамдардың тіршілігі, айнала, табиғат туралы алғашқы түсініктер дамиды.

Баланың өмірі ортаның күрделі ұйымдастырылған, әртүрлі формасы мен бағыттары бойынша ағыммен өтеді. Табиғатынан бұл орта әлеуметтік, өйткені ол баланың құрбыларымен, әр жастағы балалармен, педагогтармен, ата-аналармен, өзге ересектермен әртүрлі қарым-қатынас жүйесін ұсынады.

Педагогикалық жағынан дұрыс ұйымдастырылған кез келген іс-әрекет баланың ақыл-ойының, нышанының, еркінің, қабілетінің, танымдық күшінің жан-жақты дамуына әсер етеді. Іс-әрекет белгілі бір мақсатқа бағытталады, жоспарланады, нәтижесі алдын ала бағдарланады, материал таңдалады, әдістері мен тәсілдері, жолдары белгіленеді, қорытындысы, нәтижесі бағаланады. Іс-әрекетті ұйымдастыру дәрежесі жоғарылаған сайын бала дамуына тигізетін ықпалы да күшті болады [1].

Кез келген іс-әрекетте баланың оны орындау мотиві үлкен рөл атқарады. Мотив іс-әрекетке деген баланың белгілі бір қатынасынан туады. Баланы іс-әрекетке итермелейтін мотивтер әр қилы: қызығу, жауапкершілік, әлеуметтік т.б. Бала іс-әрекетінде күшті, дұрыс мотивтерді басшылыққа алса, еркі, қайраты, эмоциясы, жеке қасиеттері дамиды.

Мектепке дейінгі жас соңына қарай баланың өзара түсінісуге деген ынтасы, өзін-өзі бағалауда ересектердің пікірімен санаса білуі артады.

Өзін-өзі бағалау негізіне талаптардың деңгейі – баланың пікірі бойынша шамасы келетін жетістіктер деңгейі жинақталады.

Мектепке барған сәтте баланың мотивациялық шеңбері шынайы өзгерістерге ұшырайды, себебі 5-6 жастағы балалардың қылықтары, қоршаған ортаға қарым-қатынасы күннен-күнге айқындала бастайды.

Баланың мектепке даярлығы кезінде танымдық, интеллектуалдық жағы да маңызды. Ол өзіне арнайы шеберлік пен дағдыларын, қажетті сөздік қорды, нақты білім деңгейін қамтиды. Мектепте сәтті оқуы үшін бала бойында ойлау, есте сақтау, шығармашылық қиял қабілеттері дамуы қажет. Осы сатылар ғана әрекеттің жаңа түріне баланың қатысуын қамтамасыз етеді, яғни ойыннан өзгеше, бала бойынан нақты қасиеттерді міндеттейді. Бала оқу тапсырмасын анықтай алуы, оны өз еркімен әрекетінің мақсаты ете білуі қажет. Бұл балаға «оқытудың жоғары деңгейін» қамтамасыз етеді.

Мектепке дейінгі жастағы балаларды мектепте оқытуға даярлау жұмысында олардың отбасы мен білім беру мекемелері үйлесімділік табуы үшін әлеуметтік педагог, психологтардың жүйелі қызметі ұсынылуы керек [2]. Әлеуметтік-педагогикалық қолдауды қажет ететін балалар тобына мүгедек-балалар, жетім балалар, ата-анасынан қараусыз қалған балалар, ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балалар, қадағалаусыз қалған балалар және тағы да басқалары жатады.

Әлеуметтік педагог өз жұмысында қандай да бір асырап алу міндеттерді және қамқорлық жасау органдарымен тікелей байланыс жасай отырып шешеді. Әлеуметтік педагог заңға сәйкес баланы тәрбиелеу іс-шараларына қатысады.

Асырап алу және қамқорлық жасау органдарының қызметі кең ауқымды болып келеді. Онда отбасылық кодекс төмендегідей сұрақтарды қарастырады:

- балалар туралы ақпарат алу;
- жасөспірімдердің құқығын қорғау жөнінде олардан өтініш қабылдау;
- балалардың денсаулығына, өміріне қауіп төндіретін басқа адамдардан және ата-анасынан баланы алу;
- отбасындағы тәрбиеде бала құқығын қамтамасыз ету, отбасында баланы тәрбиелеу мәселесімен байланысты талас, дау-жанжалдарды шешуге, баланың атын, фамилиясын өзгертуге қатысу;
- әкесінің өтініші бойынша әке болуға келісім беру;
- жасөспірімнің ата-анасымен байланыс жасауына келісім беру;
- отбасында баланы тәрбиелеу мәселесімен байланысты таластарды шешуде сот ісіне қатысу;
- ата-ана құқығын шектеу немесе айыру туралы хабарлау;
- отбасында баланы тәрбиелеу мәселесімен байланысты іс бойынша сот шешімін орындауға қатысу [3].

Жас ерекшелігінің сатысында баланың әр іс-әрекетінің түрі ғана өзгеріп қоймайды, оның мазмұны да, тәсілі де, сипаты да, мотиві де өзгереді. Мәселе, мектепке дейінгі шақтағы негізгі іс-әрекет – ойын, мектептік шақта – оқу, жасөспірім шақта – өнімді еңбек болып табылады.

Ойын әрекеті – баланың барлық нышандарының дамуына мүмкіндік тудырады. Ойында іс-әрекет әдістерін, жолдарын меңгереді: «емдейді», «оқытады», «үй салады», «атқа мініп шабады» және тағы да басқалары. Ойын әрекеті баланың ерік-қайратын, ақыл-ойын дамытады, шапшаңдыққа, пысықтыққа, ұқыптылыққа жаттықтырады, талдауға, жинақтауға үйретеді.

Іс-әрекет үстінде бала тұтастай дамиды, қоршаған дүниеге, адамдарға қарым-қатынасы қалыптасады. Сонымен, іс-әрекет бала дамуының негізі. Іс-әрекетсіз даму жоқ. Бұл – психология және педагогика ғылымдарындағы ерекше заңдылықтардың бірі.

Балаларды тәрбиелеуде тәрбиенің мақсатын, оқу жоспары мен тәрбие бағдарламасында белгіленген нақты мазмұнды басшылыққа алу керек. Бірақ тәрбиенің табысты болуы балалардың жас ерекшелігін және соған сай даму заңдылықтарын педагогтардың ескеруіне

де байланысты. Балаларды жас ерекшеліктеріне сай тәрбие тармақтары: мектепке дейінгі кезең алдындағы тәрбие, мектепке дейінгі тәрбие және балаларды мектепте тәрбиелеу деп бөлінеді.

Тәрбиеші – оқу-тәрбие мекемелерінде балалармен тәрбие жұмысын жүргізуші. Мектепке дейінгі қоғамдық тәрбие мекемелерінде, балалар үйлерінде тәрбиеші тағайындалады. Тәрбиеші тәрбиеленушілердің күнделікті оқу-тәрбие жұмысын, демалыс уақытын көздеп, тәрбие талабына сай ұйымдастырады. Қай кезеңде болмасын алдыңғы қатарлы ойшыл адамдар педагог-тәрбиеші еңбегін жоғары бағалап оның қоғамдық рөлін құрметті де маңызды деп санаған. Бұл жөнінде К.Д.Ушинский «тәрбиелеу ісінің қазіргі дәрежесіне сай тәрбиеші, өзін адамдардың кемшіліктерімен және надандығымен күресіп жатқан ұлы организмнің пайдалы мүшесімін деп санайды, адамдардың өткендегі тарихындағы асыл мұраларды жаңа ұрпақтарға жеткізушімін, адамдардың игілікті жоғары істерін сақтаушымын, шындық пен жақсылық үшін күресушілердің өсиетін сақтаушы жаңқ ұрпақпын деп есептейді. Ол өзін өткен мен болашақтың арасында тірі, дәнекерлік шындық пен жақсылықтың құдыретті жауынгерімін деп біледі және ол өз ісінің сырт қарағанда қарапайым екендігін, бірақ тарихтың ұлы істерінің бірі екендігін, бұл істен көптеген ұрпақтар нәр алатынын түсінеді», – деп жазған. Ғалымдардың пікірінше, балаларды бала тәрбиесіне бейім адам, төзімділікпен, байыптылықпен жұмыс істей білетін адам тәрбиелеуі керек. «Нағыз тәрбиеші» деп бос уақытын балалармен өткізетін, оларға халық даналығына сай ертегілер айтып, қуыршақ театрын, кеме, ұшақ жасап, сиқыр көрсете алатын, олармен бірге жүріп тас коллекциялар мен гербарийлер жинап, оларға жұлдыздың құрылысын түсіндіріп бере алатын, мылтық атуды, жүзуді үйрете алатын ересектерді айтуға болады. Тәрбиеші жан-жақты жетілген, білімді, бәрі де қолынан келетін өз ісінің шебері болуы керек [4].

Балалар бақшасының тәрбиешісі жас ұрпақты жан-жақты дамытып, тәрбие беру, оны өмірге, еңбекке даярлау, бала тәрбиесі жайында отбасына көмектесу, педагогикалық білімді көпшілік халық арасына насихаттау сияқты әрі жауапты, әрі қадірлі қоғамдық міндеттерді атқарады.

Баланың өсіп-өнуінде ойынның маңызы зор екені белгілі, әсіресе, мектеп жасына дейінгі бала өмірінде ойынның атқаратын қызметі өте айрықша. Қай заманда, қай халықтың өмірінде болсын, мектепке дейінгі жастағы бала мүмкіндігіне, шамасына қарай ойын ойнайды. Осы бір шақты ескергендіктен, мектепке дейінгі шақта ойын баласы деп халық тегін айтпаған. Ойын бала өмірінің қажеттігінен туады, мектепке дейінгі баланың қажетін өтейді. Бала үшін ойын іс-әрекет, қимыл құралы болумен қатар, олардың танымын, түсінігін және білімін жетілдірудің ең негізгі жолы болып табылады. Ойын мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының дамуына игі ықпал тигізетін жетекші, басты құбылыстың бірі болып саналады.

Сонымен, баланың өмірі ортаның күрделі ұйымдастырылған, әртүрлі формасы мен бағыттары бойынша ағыммен өтеді. Табиғатынан бұл орта әлеуметтік, өйткені ол баланың құрбыларымен, әр жастағы балалармен, педагогтармен, ата-аналармен, өзге ересектермен әртүрлі қарым-қатынас жүйесін ұсынады.

Мазмұны бойынша бұл орта эмоционалды, интеллектуалды, эстетикалық, тұрмыстық және т.б. болуы мүмкін. Бала өмірдің барлық жағына қатысты көптеген әртүрлі таңдаулар алдында болады: қалай оқу және ересектермен қандай қарым-қатынас құру, құрдастарымен қалай сөйлесу, қазіргі және өзге талаптарға, ережелерге қалай бағытталу т.б. Көмек берушілер ретінде өздерінің әлеуметтік, кәсіптік немесе жеке айқындамаларымен балаға әртүрлі қолдау бере алатын ересектер болып табылады. Ең алдымен бұлар – педагогтар, ата-аналар және психологтар.

Сонымен, қорыта келе мектепке дейінгі жаста балаларға педагогикалық, әлеуметтік қолдау көрсету мәселесі өте өзекті мәселелердің бірі екені көрінеді. Себебі, бала осы жаста ерекше қолдауды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Меңжанова Ә., Исмағұлова Г., Дайрабаев Е.. «Мектепке дейінгі педагогика».
2. Абеуова И.А. Білім беру саласындағы психологиялық қызмет: әдіснама, технология, практика: Монография/ – Алматы: Эверо, 2011. – 452 бет Экземпляры: всего:16 - ЧЗ№3(2), ЧЗ№6(2), №6(12)
3. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога М.: Сфера, 2001, – С. 259-265.
4. Казакова Е.И., Тряпицына А.П. Сәттілік басқышындағы диалог (Жаңа ғасыр табалдырығындағы мектеп) – Санкт – Петербург – ХХІ ғасыр, ЖАҚ «Пресс - Атгаше» бірлестігімен, 1997.

РЕЗЮМЕ

*И.А. Абеуова, к.п.н., доцент, Г.Б. Токтагулова, старший преподаватель
(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)*

СОЦИАЛЬНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В статье рассматриваются проблемы социально-педагогической поддержки детей дошкольного возраста, гармонизация взаимодействий семьи, детского сада, школы, а также особенности работы специалистов (педагогов, психологов).

Ключевые слова: школа, социальный педагог, дети, родители.

SUMMARY

*I.A. Abeuova, cand.ped.sci., associate professor, G.B.Toktagulova, senior lecturer
(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

SOCIAL AND EDUCATIONAL SUPPORT FOR CHILDREN PRESCHOOL AGE

The article deals with the problems of social and educational support for children of preschool age, harmonization interaction family, kindergarten, school, and particularly working professionals (teachers, psychologists).

Keywords: school, social worker, children, parents.

ӘОЖ 371:376

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ БАЛАЛАРДЫ АДАМГЕРШІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ АСПЕКТІЛЕРІ

*М.Т. Абишева, аға оқытушы
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Мақалада девиантты мінез-құлықты балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің аспектілері, ерекшеліктері жан-жақты талданады. Девиантты мінез-құлық категориясына жататын оқушылармен жұмыс істеудің тиімді формалары, сонымен қатар, бұл әдіс-тәсілдерді одан әрі жандандыру, психикалық дамуын жетілдіру, әлеуметтік-педагогикалық көмек беру, қиын оқушылардың тәртіп бұзушылығын болдырмау және оның алдын алу шараларын ұйымдастыру және жетілдіру мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: девиантты мінез-құлықты балалар, қауіпке бейім топтағы балалар, қиын балалар, әлеуметтік-педагогикалық ауытқушылығы бар балалар.

Қоғамда ауқымды орын алып отырған өзекті мәселенің бірі – қиын девиантты мінез-құлықты балаларды рухани құндылықтарға адамгершілікке тәрбиелеу мәселесі болып табылады. Қазіргі кезеңде, яғни ХХІ ғасырдың басында адамның қоршаған ортамен байланысы өзгеріске түсіп, күрделі үрдіске айналууда. Оның себептері, бүкіл дүниежүзілік мәдениеттің ғаламдануы мен кірігуінен және рухани дағдарыстың кең етек алып дамуынан екендігі байқалады.

Сондықтан да қазіргі білім және тәрбие беру жүйесінде жеке тұлғаны рухани-адамгершілік тұрғысынан қалыптастыру негізгі міндеттердің бірі болып саналады. Бұл міндеттің нәтижелі жүзеге асуының бір жолы мектептегі девиантты мінез-құлықты балалар, қиын балалар деп аталатын оқушылармен жұмыс істеудің тиімді формаларын, әдіс-тәсілдерін одан әрі жандандыру, психикалық дамуын жетілдіру, әлеуметтік-педагогикалық көмек беру, оқушылардың тәртіп бұзушылығын болдырмау және оның алдын алу шараларын ұйымдастыру және жетілдіру болып саналады.

Қазақстан Республикасының «Бала құқығы туралы» заңнамалық құжатында барлық балалардың теңдігі, олардың тегіне, нәсіліне және қай ұлтқа жататындығына, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, біліміне, дінге көзқарасына, тұрғылықты жеріне, денсаулық жағдайына, балаға және ата-анасына немесе басқа заңды өкілдеріне қатысты өзге де мән-жайларға қарамастан, барлық бала тең құқыққа ие екендігі ерекше аталып көрсетілген [1,12б]. Нарықтық қатынас кезінде адамзатқа ортақ құндылықтар мен тәрбие теорияларына, инновациялық педагогикалық тәжірибелерге сүйеніп, еліміздің ұлттық және әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін ескере отырып, «қауіпке бейім» топтағы қиын оқушыларды қоғам алдындағы өзінің дербестігі мен жауапкершілігін сезінетін, ұлттық сана-сезімі оянған, биік парасатты, ар-ожданы мол азамат етіп тәрбиелеу қазіргі кезеңде өмір талабы болып саналады.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «қауіпке бейім топтағы» балаларға әртүрлі синонимдік анықтамалар берілген: «қиын өмір ситуациясындағы балалар», «ерекше қиын өмір жағдайындағы балалар», «ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар», «қоғамдық тәрбиені қажет ететін балалар», «мемлекеттің көмегін қажет ететін балалар» [2, 26 б.] және т.б. «Қиын өмір ситуациясындағы балалар» анықтамасын дифференциялауда мынандай өлшемді (критерийді) көрсетеді: «ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар»; «мүгедек балалар»; «психикалық және дене кемістігі бар балалар»; «ұлтаралық және қарулы қақтығыстардың, шиеленістердің құрбандығына немесе виктимизация (лат. «victima-құрбандық») процесіне ұшыраған балалар», стихиялы апатқа, экологиялық және техногендік катастрофаға ұшыраған балалар; экстремальді жағдайға тап болған балалар; арнайы оқу-тәрбие мекемесінде еркінен айырылып жазасын өтеп жатқан балалар; отбасында тұратын балалар; мінез-құлқында ауытқушылығы бар балалар; яғни әртүрлі жағдайлардың нәтижесінде өмірлік іс-әрекетті объективті түрде өзгеріске ұшыраған, өзгерген және бұл жағдайдан өз бетінше немесе отбасының көмегімен шыға алмайтын балалар деп анықтама берілген [3, 47 б.].

Осы категориядағы оқушыларға адамгершілік тәрбие беруде ғасырлар бойы жинақталып, бүгінгі күнге жеткен халқымыздың бала тәрбиелеудегі инновациялық тәжірибесі, яғни этнопедагогикалық құндылықтар арқылы тәрбиелеу ерекше рөл атқарады. Бұл құндылықтар арқылы «қауіпке бейім» топтағы қиын оқушылардың бойында халқымыздың қастерлеп келген ар-намыс, ождан, имандылық, инабаттылық, мейірімділік, кішіпейілділік, атамекеніне, еліне деген сүйіспеншілік, ізгіліктілік сияқты асыл қасиеттерді тәрбиелеу қажеттілігі зерттеу тақырыбының көкейкестілігін анықтайды.

Қиын оқушылар мәселесі де педагогикалық проблема ретінде Г.А.Уманов, Ә.Ж.Жұмабаев, В.В.Трифонов, Л.К.Керімов, Ж.Ж.Ысқақов, К.Бегалиев [4] және т.б. ғалымдардың еңбектерінің негізі бола отырып, әртүрлі аспектіде зерттелді:

- қиын оқушылардың пайда болу себептері, оларға тән ерекшеліктер;

- қиын оқушылармен жұмыс жүргізу жүйесі;
- болашақ мұғалімдерді қиын оқушылармен жұмыс жүргізуге даярлау;
- қиын оқушыларды қайта тәрбиелеу;
- дене тәрбиесі және спорт арқылы қиын оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің педагогикалық шарттары;
- «қауіпке бейім» топтағы қиын оқушылардың өзіндік ерекшеліктері және т.б.

Дегенмен, жоғарыда айтылған еңбектерді теориялық тұрғыдан талдау зерттеліп отырған проблеманың ғылыми-теориялық тұрғыда әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Зерттеу нысаны: девиантты мінез-құлықты оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің әлеуметтік-педагогикалық үдерісі. Зерттеу мақсаты: девиантты мінез-құлықты оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеудің әлеуметтік-педагогикалық ерекшеліктерін айқындау. Міндеттері:

- қауіпке бейім топтағы балалар мәселесіне байланысты «қауіпке бейім» топтағы бала, «қиын»бала ұғымдарының мәнін ашу;
- девиантты мінез-құлықты балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің жолдарын айқындау;
- девиантты мінез-құлықты балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің тиімді жолдарын белгілеу және тәжірибеде тексеру.

Девиантты мінез-құлықты балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің деңгейін анықтау үшін Алматы қаласы №136 жалпы білім беретін орта мектептің оқушыларымен эксперимент жүргізілді. Эксперимент нәтижесінде мына деңгейлер анықталды:

Төменгі деңгей – адамгершілік және жағымсыз қасиеттер туралы білім сапасы төмен, үстірт, қазақ халқының ауызекі шығармашылығын атай алмайды, рухани адамгершілік көзі – этнопедагогикалық құндылықтардың мәнін түсінбейді, ұлттық намыс, ар-ұят, абырой-ождан туралы түсінігі шамалы, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезінбейді, мораль нормаларын және адамгершілік талаптарды толық білмейді, адамгершілік мәдениеттің мәнін саналы түсінбейді, қазақ халқының әдептілік ережелерін толық білмейді, өзінің адамгершілік сапаларын ересектердің берген бағасы арқылы жетік бағалай алмайды, өзінің іс-әрекеттерін бағалауы төмен, рефлексиялық сана негіздері толық қалыптаспаған, өзінің мінез-құлқын толық басқара алмайды, еліне, халқына, оның мәдениетіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне сүйіспеншілік сезімі толық байқалмайды, адамдармен ізгілікті қатынас жасау дағдыларын меңгермеген, оқу және оқудан тыс уақытта саналы тәртіп пен жауапкершілік танытпайды, адамдармен қарым-қатынасында адамгершілік мәдениеті төмен.

Орта деңгей – адамгершілік қасиет-сапалар, қазақ халқының ауызекі шығармашылығы туралы алғашқы білімі болғанымен, ол бір жүйеге келмеген және берік тұрақты емес, рухани адамгершілік көзі ретінде этнопедагогикалық құндылықтардың мәнін шамалы түсінеді, ұлттық намыс, ар-ұят, абырой-ождан туралы түсінігі бар, қоғам алдындағы жауапкершілігін сезеді, мораль нормаларын және адамгершілік талаптарды біледі, адамгершілік мәдениеттің мәнін түсінеді, қазақ халқының әдептілік ережелерін біледі, өзінің адамгершілік сапаларын ересектердің берген бағасы арқылы жетік бағалай алады, өзінің іс-әрекеттерін бағалай алады, рефлексиялық сана негіздері қалыптасқан, өзінің мінез-құлқын басқара алады, еліне, халқына, оның мәдениетіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне сүйіспеншілік сезімі бар, адамдармен ізгілікті қатынас жасауға тырысады, оқу және оқудан тыс уақытта тәртіпті, бірақ толық жауапкершілік танытпайды, адамдармен қарым-қатынасында адамгершілік мәдениеті орташа.

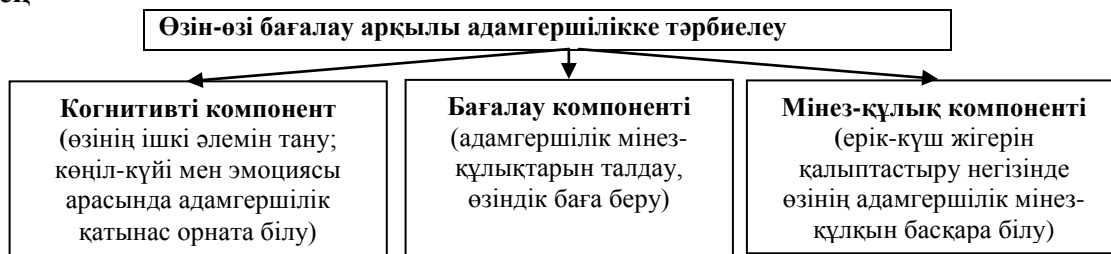
Жоғарғы деңгей – ғылыми білімнің біршама барлығымен сипатталады, адамгершілік қасиет сапалар, қазақ халқының ауызекі шығармашылығы, еліне, Отанына, табиғатқа, халқына сүйіспеншілік, елжандылық, ұлттық намыс, абырой-ождан, мейірімділік, адал болушылық туралы ұғымдарды толық түсінеді, қоғам алдындағы жауапкершілігін толығымен сезеді, мораль нормаларын және адамгершілік талаптарды біледі, адамгершілік мәдениеттің мәнін саналы түрде түсінеді, қазақ халқының әдептілік ережелерін біледі, өзінің адамгершілік сапаларын ересектердің берген бағасы арқылы бағалай алады, ерік-күш арқылы

өзіне, өзінің мүмкіндіктеріне қарай мінез-құлқын басқара алады, рефлексиялық санасы қалыптасқан, Отанына, халқына, оның мәдениетіне, әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне сүйіспеншілік сезімі жоғары, адамдармен ізгілікті қатынас жасай алады, оқу және оқудан тыс уақытта саналы тәртіп пен жауапкершілік танытады, адамдармен қарым-қатынас жасау барысында адамгершілік мәдениеттің жеткілікті, жоғары деңгейін көрсете алады. Қарастырылып отырған қиын оқушылардың адамгершілік тәрбиелілігінің бұл компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты және аталған тұлға қасиетінің күрделі деңгейлік құрылымын құрайды.

I кезең

II кезең

III кезең

Сурет 1 – Девиантты мінез-құлықты балаларды адамгершілік тәрбие беру бойынша жүргізілген қалыптастыру экспериментінің кезеңдері

1-ші кезеңде девиантты мінез-құлықты балалармен ұйымдастырылатын тәрбиелік іс-жоспары жасалып, сынақтан өткізілді.

Қиын оқушыларға этнопедагогика құндылықтары арқылы адамгершілікке тәрбие беруде аталған жоспардың жетекші орынға ие болатынын ескере отырып, біз қиын оқушылармен жұмыс істеуде онда көрсетілген іс-шаралардың толығымен іске асырылуын қамтамасыз еттік. Бірінші кезеңде оқушылардың адамгершілік білімдерін қалыптастыруға байланысты жұмыстар жүргізілді.

Осыдан кейін балалардың адамгершілік тәрбиелілік деңгейін анықтау мақсатында арнайы әдістемелерді қолдану арқылы бақылау қиықтары алынды.

Бақылау қиықтарының нәтижелері оқушыларда адамгершілік сапалардың қалыптасу деңгейіндегі өзгерістерді аңғартты. Дегенмен, оқушылардың адамгершілік білімдерінің жеткіліксіздігі байқалады.

Қалыптастыру экспериментінің 2-ші кезеңінің соңында жүргізілген жұмыс сапасын айқындау мақсатында, әсіресе аталған адамгершілік тәрбие беру сапасына нәтижелі ықпал ететіндігін байқауда ата-аналар арасында алдын ала даярланған сұрақтар бойынша сауалнама мен оқушыларға бақылау қиықтары жүргізіліп, олардың нәтижелері зерттеудің тиімділігін дәлелдеді. Дегенмен, қиын оқушылардың алған адамгершілік білімдерін күнделікті мінез-құлық іс-әрекеттерінде пайдалану, өзіне-өзі баға беру білігі мен дағдысын қалыптастыру мақсатымен 3-ші кезеңінде адамгершілік мінез-құлыққа *дағдыландыру* іске асырылды.

Қалыптастыру экспериментінің 3-ші кезеңінің соңында оқушылардың адамгершілік тәрбиелілік қалыптастыру мақсатымен іс-шаралар ұйымдастырылды, яғни оқушының оқу іс-әрекетінде, оқудан тыс уақытта және айналадағы адамдармен қарым-қатынасында адамгершілік мінез-құлық көрсетуге *іскерлік ойындар* арқылы үйрету жүзеге асырылды. Көрсетілген мәліметтер біз ұсынған қиын оқушыларды этнопедагогика құндылықтары бойынша адамгершілікке тәрбиелеу жүйесінің тиімділігін дәлелдейді. Егер когнитивті компонент бойынша жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобы 51,8%-ға, бақылау тобы 15,5%-ға артты, орта деңгей эксперимент тобы 9%-ға, бақылау тобы 3,9%-ға кеміді, ал төмен деңгей эксперимент тобы 35,7%-ға, бақылау тобы 13,1%-ға кеміді; бағалау компоненті бойынша жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобы 33,9%-ға, бақылау тобы 17,3%-ға артты, орта деңгей эксперимент тобы 3,6%-ға артты, бақылау тобы 3,9%-ға кеміді, ал төмен деңгей эксперимент тобы 37,5%-ға, бақылау тобы 11,6%-ға кеміді; мінез-құлықтық компонент бойынша жеткілікті деңгей көрсеткен оқушылар эксперимент тобы 57,1%-ға, бақылау тобы 5,8%-ға артты, орта деңгей эксперимент тобы 3,6%-ға кеміді, бақылау тобы 28,8%-ға артты, ал төмен деңгей эксперимент тобы 53,5%-ға, бақылау тобы 34,6%-ға кеміді; яғни бақылау тобында айтарлықтай өзгеріс болған жоқ.

Тұжырым. Сонымен зерттеу барысында қол жеткен нәтижелер мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. Жасөспірімдердің шылым шегуіне, ішімдікке ұрынуына, нашақорлықпен, жезөкшелікпен айналысуына, қылмыстық істер жасауына тосқауыл қою үшін бастауыш сыныптан бастап қиын оқушылар категориясына жататын оқушылардың адамгершілік тәрбиесін қолға алу, оның теориялық негіздерін айқындау және іс-тәжірибеде іске асырылуын қамтамасыз ету әлеуметтік педагогика ғылымының көкейкесті мәселесі болып табылады.

2. Девиантты мінез-құлықты оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу мәселесінде айқындалған негізгі бағдар тәрбиеге ізгілендіру тұрғысынан мән беру, соның аясында тұлғалық-аксиологиялық қатынасты жүзеге асыру болды.

Қорытындылар негізінде мынадай ұсыныстар айтуға болады:

- этнопедагогика құндылықтары қиын оқушылардың адамгершілік тәрбиесінде мұғалімнің табысты іс-әрекетін қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды;

- этнопедагогикалық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтардың үйлесімді байланысын қамтамасыз ете отырып, қиын оқушылардың адамгершілік тәрбиесінде оң нәтижелерге қол жеткізуге болады;

- ұсынылып отырған девиантты мінез-құлықты қиын оқушыларды этнопедагогика құндылықтары арқылы адамгершілікке тәрбиелеу жүйесін оқушыларды қайта тәрбиелеу және өзін-өзі тәрбиелеу үрдісінде пайдалануға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақстан Республикасының бала құқығы туралы заңы. – Астана, 2002. – Б. 13.
2. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – Пенза, 2002. – Б. 45.
3. Әлеуметтік педагогика. Оқулық. Мардахәев Л.В. т.б. – Алматы, 2012. – 167 б.

РЕЗЮМЕ

М.Т. Абишева, ст. преподаватель

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассматривается проблемы, некоторые аспекты нравственного воспитания детей девиантного поведения.

Ключевые слова: дети девиантного поведения, трудновоспитуемые дети, социально-педагогическое отклонение.

SUMMARY

M.T. Abisheva, senior lecturer

(Almaty city, Kazakh State Women's Teacher Training University)

SOME ASPECTS OF MORAL EDUCATION OF CHILDREN OF DEVIANT BEHAVIOR

The article deals with the problem of moral education of difficult children «at risk».

Keywords: children of deviant behavior, maladjusted children, socio-pedagogical deviation.

ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ – ИСКУССТВО И КУЛЬТУРА – ART AND CULTURE

ӘОЖ 7.03(= 512.122)

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘНДЕРІ МЕН КҮЙЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОЛОРИТТИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғ.Т. Акимбаева, аға оқытушы

(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік

қыздар педагогикалық университеті)

Аңдатпа: Мақалада қазақтың ұлттық музыкалық ерекшеліктері ән-күй шығармасының өзіндік мелодиялық құрылысында, ырғағында, интонациясы мен формасындағы ұлттық өзгешеліктері мен лирикалық сарыны, әуезділігі, ладтық ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар халықтың жергілікті тұрмысының ерекшеліктерімен анықталатын ән-күйлердің интонациялық, ладтық және колориттік әртүрлілігі ұлттық сипатын бүтіндей терең бейнелейді.

Түйін сөздер: музыка мәдениеті, ән, күй, терме т.б.

Ән-күй өнері қазақ халқының рухани өмірінің ежелден бергі аса маңызды бір саласы болып табылады. Қазақ халқының ғасырлар бойы тарихымен бірге туып, үнемі бірге дамып келеді. Бірнеше ғасырлар бойы қазақ халқының еңбекші бұқаралары идеялық мазмұнында, музыкалық сөздігінде, формаларында, жанрлары мен орындауларында өзінің ұлттық өзгешелік сипаты бар өзіндік байлығы мол музыка мәдениетін құрған.

Қазақтың ұлттық музыкалық ерекшеліктері ән-күй шығармашылығынан айқын көрінеді. Сол ерекшеліктерді алдымен ән жанрының ішінен іздейтін болсақ, әрине ән тарихы заманнан бірге жасасып келе жатқан шежіресі және бүгінгі күннің белсенді жаршысы бола тұра, әрі сол халықтың нақтылы тарихи кезеңдегі дүниеге көзқарасы мен өмірлік мүдделерін бейнелейді.

Қазақ халық әнінің мелодиялық құрылысында, ырғағында, интонациясы мен формасында ұлттық ерекше өзгешеліктері бар. Оның терең сезімді, жан жүйенді шымырлататын жайдарлы, әуені терең, кең үнді, лирикалық сарыны қазақ халық әндерінің негізгі ерекшелігі мен өзгешелігі болып есептеледі. Міне, осындай әндерге қазақ халқы өте бай. Қазақ жері қаншалықты кең болса, ән мен күйге соншалықты шалқыған бай, халық әуеншіл, әуесқой. Халық әндері әртүрлі тұрмыс жағдайына байланысты әр аймақта өз елінің көңіл-күйіне қарай әртүрлі характерлі болып туып отырған. Әр облыстың өз әндерін алып талдау жасағанда мелодиялық, интонациялық және ән құрылысының түрлері, ладтық ерекшеліктері типті ырғақтарына дейін бір-бірінен айтарлықтай өзгешеліктері бар. Шырқай салынатын асқақтаған әндер немесе теңіздей толқыған байсалды лирикалық әндерді, формасы жағынан жақсы дамыған, көңілге қонымды мелодияларды Шығыс пен Солтүстік аймақтардан көбірек кездестіреміз.

Жетісу мен Оңтүстік жерлердегі әндер формасы жағынан қысқа, қарапайым, ширақы болып келеді де, мелодиясы көңілді, жарқын болып оралады. Ал Батыс аймақтағы халық әндері құлақтан кіріп бойды алған майда қоңыр лирикалы жұмсақ болып келеді. Оларда әңгіме түрінде баяндаушылық, эпостық ерекшеліктері көп. Бұл елдерде әндер әуенді болып келумен қатар қазақтың речитативті әндерінің формасы терме мен желдірменің әжептәуір дамығандығын байқатады. Халықтың жергілікті тұрмысының ерекшеліктерімен анықталатын бұл әндердің интонациялық, ладтық және колориттік әртүрлілігі ұлттық сипатын бүтіндей терең бейнелейді.

Халық әндерінің өздері негізгі типті екі түрлі болып келеді. Біріншісі, тақпақ речитативті, екіншісі – созылып айтылатын кең үнді мелодиялық, сымбаттылығы жағынан дамыған әуенді әндерді кездестіреміз.

Речитативті стильдің негізгі дамуы эпостық жанрлармен байланысты. Эпостық жырларды жеткізудің мұндай жолдары барлық халықтарда кездесіп отырады. Бірақ әр халықта тілінің және ұлттық музыкалық өнерінің басқа да элементтерінің ерекшеліктеріне қарай өзінше бейнеленіп отырады. Әннің бұл терме-желдірме түрі қоғамдық саяси және тарихи оқиғаларды жеткізу үшін, халық өмірінің тұрмыс жайын бейнелеп көрсету үшін өте қолайлы болады. Терме мен желдірме әдетте, жылдам, жігерлі екпінмен айтылады.

Терме – теріп айту, жию деген сөз. Сондықтан терме әні – бұл поэзиялық ойларды өлеңмен жазылған форма арқылы беруге мүмкіндік беретін музыкалық қысқаша әуез. Мұндай терме, желдірмелер үшін мысалдар көп. Исаның желдірмелері және көптеген халық термелері т.б.

Қазақ халқы лирикалық әндерге орасан бай. Бұл әндерде адамның тұрмыс-салты, әр алуан көңіл-күйі, ой арманы, мұң-зары, ыза-кегі, ел тұрмысы және шырайлы жері мен әлеуметтік көзқарастары толық жырланатын салалар өте көп. Солардың бірі – жоқтау, беташар әндері мен жар-жарлар. Қазақ халқының тұрмыс-салт, әдет-ғұрпын айқындайтын бұл әндердің өзінше ерекше мелодиясы мен ұлттық үні бар музыкалық форма. Халық әндерінің ұлттық ерекшеліктері үшін, сол кездегі музыкалық мәдениеттің бір саласы ретінде және де дер кезіндегі атқарған рөлдері үшін тұрмыс-салт әндерінің де алатын орны бөлек.

Қазақ халқында ұлттық ерекшелігі айқын білініп тұратын, басқа да ұлт әндеріне қарағанда өзгешелігі құрылысы жағынан да, стилі және характері жағынан да бөлекше көрініп тұратын музыканың бір саласы бар, ол әзіл-сықақ, мысқыл сынды және ойнақы күлдіргі әндер. Барлық халықтың музыкалық мәдениетінен де, тарихынан да белгілі «Молдабай», «Ағжан-Ләтипа», «Нақ-нақ» т.б. сияқты өте жеңіл, өткір тілді, әні сөзіне сай тамаша күлдіргі ән онша көп кездесе бермейді, тіпті созылып айтылатын лирикалық ән «Ағаш аяқты» алып қараңыз. Орындаушының түрі бұзылып, жылаған секілді дауыс мәнерімен айтқанда лирикалық жағынан жүрегіңізді ұйытып баурап алады да, характері жағынан шын күлкіңізді келтіреді. Міне, қазақтың ұлттық өзіне тән колориты, әсемдігі, бояуы, мәнері т.б. толық сақталған әндер деп осыны айтады. Халықтың әндері – сарқылмас мұра ғой. Ол әндердің ерекшелігі, еркінділігі, әсемділігі сонша, қандай әнші орындаса да өзінше әдемілікке боялып, поэзиялық мәнін жоймайды. Өйткені, мұндай ерекшеліктер қазақ

халық әндерінің интонациялық байлығына сыйымды да, заңды [1]. Бұл дәлелімізді композитор В.В.Асафьев былай бастайды: «Мен әндердің көпшілігін өте зер салып қарап шықтым. Олардың әуенді мәнділігі, органикалық заңдылық құрылысы, ең ақырғы ырғағының ұштастығы, интонациялық байлығы – осының бәрі фольклор қазынасы болып, зерттеушілердің ұзақ заман сарқылмас қоры болмақ», – дейді Б.Затаевичтің «1000 әндер» жинағын қарап отырып [2].

Қазақтың халық әндерінде кездесетін жоғарыда айтып өткен ерекшеліктердің барлығы да күйлерде толығымен кездеседі. Күй атты музыкалық жанр шығыс елдерінде негізгі ұлттық мелодиялардың бір түрі. Музыка мәдениеті, әсіресе жазба түрі батыс елдерінде ертеректе пайда болып, жақсы дамыған. Сондықтан да музыкалық шығармалардың көптеген түрі пайда болды. Айталық, кішкене концертті номерлерден бастап, сонатино, соната, симфониялық поэма және симфониялар. Бұлар композитордың ойына алған тақырып мазмұны мен сюжетіне құрылған ірілі-уақты шығармалар. Нақты кітап сюжетіне де, поэма уақиғаларына да немесе біреулер берген тақырыпқа арнап та, өзінше мақсат еткен тематикаларға бой ұрып та жаза беретін, текстерге құрылмайтын еркін музыкалық жанрлар. Шығыс елдерінің күйлері де сондай мақсатпен мәтінсіз шығарылатын еркін мелодиялар. Бұлардың қандай тарихи уақиғаға арнап шығарылғанын тек қана характерінен, қандай ладқа құрылғандығынан және мелодия жемісінен түсінуге болады. Көп тыңдап, музыкалық талдау жасау арқылы бірте түсініп ажыратуға болады. Әр елдің күйлері өз халқының тарихымен тығыз байланысып, өз елінің тұрмыс-салты, кәсіпшілігі рухани көңіліне қарап сюжет құрады да, соған лайықты формалары болады және халқының ұлттық музыкалық ерекшеліктерін сақтайды. Көлемі жағынан басқа ұлттардың күйлері қазақ күйлеріне қарағанда недәуір созылықы ұзақ болады. Әсіресе, өзбектің, тәжіктің аспаптық күйлері бір-біріне өте ұқсас, характерлес болып келіп, көлемі мен формасы да бір-біріне тіпті жақын. Әрине, сюжет құрылысы, стилі және композициясында ұлттық ерекшеліктері айқын көрініп-ақ тұрады. Ал қазақ күйлерін алатын болсақ, мелодия құрылысы мен жалпы сарыны, сол елдердің күйлері типтес. Қазақ халқының күйлері – тарихи күйлер. Халық өмірінің сан алуан уақиғаларымен тығыз байланысып, қабысып жатады. Күй өнерінің өзі қазақ халқының қоныстануына, кәсібіне қарай түрі мен фактурасы өзгеше болып келеді. Қазақтың аспаптық музыкасының орталығы Батыс Қазақстан аймағы болып, олардың күйлері күрделі болып келеді. Ол күйлердің көркемдігі мен көрнектілігі және екпіні өте шебер, шапшаң орындауды керек ететін программалы шығармаларға айналып отыр. Шығыс Қазақстан күйлерінің ерекшелігі мол, әсем мелодиясы шалқыма шығармалар екені белгілі.

Күй деген шығарма қазақ халқының ең құнды, ауыстырылмайтын, өз қасиетін жоймайтын абзал музыкасы. Тыңдаушының жанын ұйытып, бойын балқытумен қатар терең ой тудыратын, жүрек пернесін тап басып, ерекше бір жылы сезімге бөлейтін нәзік те нәрлі мелодия [3].

Халық музыкалық шығармашылығының бір бөлігі ретінде күй ұлттық музыкалық мәдениет дамуының негізі болып саналады. Халықтың аспаптық шығармашылығында музыка мәдениетінің өзіне тән белгілері туып, жетіліп отырды. Олар шығармалардың мазмұнында, көркем бейнесінде, музыкалық әсерлілік құралдарында – интонацияда, әуенде, ырғақта, ладтық-гармониялық негіздер мен формаларда көрініс табады. Бұған Құрманғазының «Серпер», «Қайран шешем», «Кісен ашқан», Дәулеткерейдің «Желдірме», «Қоңыр», Сейтектің «Заман», «Айдау», «Еркіндік», Абылдың «Өтті-кетті», «Нарату», Ықыластың «Жарым», «Аққу» күйлерін, сондай-ақ Тәттімбеттің, Қазанғаптың, Байсеркенің, Сармалайдың және т.б. күйлерін жатқызуға болады.

Осы орайда А.Қ.Жұбановтың өсиет еткен мұрасынан қорытындылайтынымыз: «Күй – әуен-сазбен өрілген жыр-шежіре. Күйлердің өмірге жақындығы әлеуметтік мұқтаж-зәруліктен туатындығында және олардың өзгеше тарихи сипатын күйшілердің қозғаған тақырыбы мен қойған аттарынан да аңғаруға болады. Өздерін қоршаған өмірді, табиғат көркін, тұрмыстық мұқтажын, жұмыр басты пендеге тән осалдық пен мықтылықты, қоғамның қияметтей қым-қуыт қайшылық дүрбелеңін, бәрін-бәрін шешен сөйлете отырып,

халық композиторлары өз заманына орай талай-талай образдар жасаған» [4]. Қай заманда да күйші қоғам жыршысы, ондағы бар болмысты күй тілімен насихаттаушы. Уақыт озған сайын тақырыбы, әдіс-амалы дамығанмен тілі, ділі сол қалпында қалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақ өнерінің тарихы» антологиясы. «Қазақ музыка өнері» атты бөлім.
2. Қазақстанның орта ғасырлардағы музыка мәдениеті. II бөлімі. – Алматы, 1975. – Б. 45.
3. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс. – Л., 1971. – Б. 84.
4. Сахарбаева К.С. Домбыра өнерінің тәуелсіздік жылдарындағы жалпы сипаттамасы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 437 б.
5. Жұбанов А.Қ. Замана бұлбұлдары. – Алматы: Жазушы, 1975. – Б. 53.

РЕЗЮМЕ

Акимбаева Г.Т., ст. преподаватель

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ КОЛОРИТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН И КЮЙЕВ

В статье рассматриваются особенности национального колорита кюев и песни казахского народа. Народная музыка, как одно из ярких произведений музыкального фольклора входит как основа музыкальной культуры. Правдивость, поэтичность, богатство мелодий, разнообразие ритма, ясность, простота формы, характерные черты народного песенного и инструментального творчества.

Ключевые слова: музыкальная культура, пение, инструментальная музыка, музыкально-поэтическая музыка.

SUMMARY

G.T.Akimbaeva, senior lecturer

(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

NATIONAL COLORFUL FEATURES OF THE KAZAKH FOLK SONGS AND QUY

In the article examined about the feature of national colour of quy and songs of the Kazakh people. Folk music is one of the striking works of folk music as the basis for part of musical culture. Truthfully, the poetry, the richness of tones, a variety of rhythm, clarity, simplicity of form, the characteristics of folk songs and instrumental work.

Key words: music culture, singing, instrumental music, musical and poetic music.

КӨРКЕМ ӨНЕР САЛАСЫНЫҢ ҰЛТ МӘДЕНИЕТІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Л.Ә. Аманқұлова, аға оқытушы
А.М. Көпбаев, профессор м.а.
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университеті)

Аңдатпа: Қазақстан халқының ұлттық мәдениетінің қалыптасу жолы сараланып, оның әр жылдар аралығындағы кейбір тұстары ашып көрсетіледі. Қиын-қыстау жылдардағы, соның ішінде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ халқының өнер туындылары мен ұлттық мәдениетіміздің даму жолы зерделенген.

Түйін сөздер: өнер, тұлға, драма, мәдениет.

Ұлы Отан соғысы кеңес халқының оның қарулы күшінің қуат шамасын ғана емес, моральдық қайрат жігерінде сынға салған қатал да қатыгез кезең болды. Халықтың моральдық қайрат-жігерінде молайтып, рухын асқақтатуда көркемөнер ерекше орын алды. Соғыстың бірінші күнінен бастап мәдениет пен өнердің алдында барлық күш-жігері іс-тәжірибесін Отан қорғау ісіне жұмылдыру міндеті тұрды.

Өнер, әсіресе әуесқой көркемөнер өте ауыр соғыс жылдарында өзінің өміршеңдігімен, таусылмас қорымен көзге көріне білді. Қазақстанның бүкіл одақ бойынша дәнді дақылмен және мал шаруашылығы базасы болуы көркемөнер қызметін тікелей жұмыс нысандары бойынша талап етті. Көркемөнердің әртүрлі жанрларынан құралған ықшам топ қалаған уақытта, қалыптасқан жағдайға сай келген жерде (госпитальда, соғыс шебінде, дала қосында, шақыру тірегінде, фермада, цехтарда т.б.) өнер көрсетуге бейім болды.

Қазақстан жағдайында көркемөнерпаздардың міндетті қызмет формасына жаралы жауынгерлер үшін дайындаған концерттік бағдарламаларын қосуға болады. Әннің құдыреті оның жан-дүниесін әсерлендіріп, адамды сәулелі өмірге өршелендіретін, тебіреніп, толғандыратын сиқырлы әндер көп болды. Сондықтан да әсем ән, жаралы жауынгерлердің көңіл серігіне айналды. Лирикалық толғаныс пен сезімдерге толы жан сүйсіндірер халық әндерімен кеңес композиторларының әндері жаралыларға шуақ әкеліп, қуанышты сәттер құшағына бөлеп, тән жаралыларының жазылуларына септігін тигізді.

Соғыс жылдарында ерлік пен қайсарлық, махаббат пен үміт, бейбіт еңбек пен тұрмыс тағдыры т.с.с. нәзік те сыршыл, асқақ өлеңдерге жазылған кең дүниені тербететін де, тебіренетін де бүкіл халықтық сүйіспеншілікке бөленген сазды әндер көркемөнерпаздар репертуарының көркемдік құнын жоғарылатып, идеялық ұстанымын бекіте түседі, оның берік қорын қалайды.

Уақыт талабы көркемөнерпаздардың үнемі ізденіс, қауырт қимыл, жауапкершілік пен саналы әрекет үстінде болуын талап еткен. Лирикалық сезімге толы Отан, туған жер, сағыныш туралы, ерлік тақырыбына арналған әндер, күйлер, көркем сөздер, концерттердің тақырыптарының аясын кеңейтіп, көркемдік ажарын аша түскен.

Соғыс жағдайы көркемөнер жанрына да өзгеріс енгізді. Хор оркестрлары, әдеби музыкалы монтаждардың орнына жеке қос дауыста орындаушылар, камералы музыкалы топтар, үгіт бригадалары кеңінен орын алды. Драма үйірмелері кейіпкерлер саны үш-төрттен аспайтын бір актілі пьесалар қоятын болған. Мысалы «Найзағай», «Ант», «Дабыл» қойылымдары колхоз, совхоз драма үйірмелерінен берік орын алды. Өйткені олар қызыл әскерлер мен партизандардың ерлігін шынайылық тұрғыдан көрсеткен туындылар болған. Кейбір драма үйірмелері К.Симоновтың «Орыс адамдары», С.Мұқановтың «Жеңіс әні», М.Әуезов пен Ө.Әбішевтің «Намыс гвардиясы» сияқты шығармаларын да сахналаған.

«Барлығы – жеңіс үшін, барлығы – майдан үшін» деп басталған бүкіл халықтық патриоттық қозғалысқа Қазақстан көркемөнерпаздары да лайықты өз үлестерін қосты. Көркемөнерпаздар әртүрлі ақылы концерттік бағдарламаларда түскен қаржыдан қорғаныс

қорына, майдандағы жауынгерлердің ауыр жағдайда қалған отбасыларына, балаларына, көмек қорына аударып отырды. Мысалы, «Қарағанды көмір» тресінің өнерпаздары соғыстың алғашқы айларында тоғыз концерт ұйымдастырып, одан түскен қаражатты қорғаныс қорына аударып отырды.

Патриоттық қозғалыстарға бұқаралық-үгіт бригадалары жұмысына қазақ халқының белгілі ақын-өнерпаздары да аянбай еңбек етті. Әйгілі күш атасы Қажымұқан Мұңайтпасов жасының егде тартқанына қарамастан көркемдік үгіт бригадасының жетекшісі ретінде ел аралап өнер көрсетеді. Содан түскен қаражатқа ұшақ құрастырып, майданға жібереді. Қажымұқан ұшағы атанған ұшақпен қазақ ұшқышы Қожай Шалабаев бір жүз жиырма рет әуе шабуылына қатысып, Берлинге дейін жетіп, елге аман-сау оралады. Халық ақыны Нұрпейіс Байғанин өз өнерімен бір айда елу бас ірі мал, он екі мың сом ақша, бір мың астық, бір жүз елу жылы киім жинап қорғаныс қорына аударады.

Еңбекшілердің демалыс уақытында да тамаша ән сазы мен көңілге серік болған бүкіл республика жұртшылығына белгілі ақын, жезтаңдай әнші, сазгер Нартай Бекежанов бастаған көркемөнерпаздар бригадасының аты тек сыр өңіріне ғана емес республикаға танымал болды. Ән, терме, толғау, жыр орындау өнерінің асқақ шебері Нартай Бекежанов әншілік сазгерлік өнерге мүлде ұқсамайтын жыр орындаудың жаңа бір мектебін қалыптастырушы дара тұлға бола білді. Нартай мен оның шәкірттері, әріптес өнерпаздары орындайтын Нартай әндері ішкі иірім-қайырымы, ырғағы мен екпіні, бет алысы, шарықтауы, тұйықталуы қасиетімен тыңдаушыларын ерекше сезімге, көңіл-күйге бөлейтін болған.

Тыл еңбеккерлеріне көркемдік мәдени қызмет көрсетуде Орынбай Тайманов (Шымкент облысы), Шашубай Қошқарбаев (Балқаш), Әбдіғали Сариев, Қуат Терібаев (Алматы облысы), Кенен Әзірбаев (Жамбыл облысы), Доскей Әлімбаев (Ақмола облысы) т.б. өнер тарландары белсене араласып атсалысты.

Кеңес кезінде халықты жеңіс жолына жұмылдыру ісінде басты құрал болып танылған көркемөнер ісінің бір сәтке де тоқтап қалмауы, оның жанданып, көркемдік-идеялық құны мен мазмұнын байыта түсу мәселелері үкіметтің назарынан тыс қалмаған. Көркемөнерлік өмірдің барлық тұсына тигізер эмоционалды әсері мен маңызының күштілігі сонша, қоршаудағы Ленинград қаласында да көркемөнерпаздар үйірмелері өз жұмысын жалғастырып, 1943 жылы қалалық, аудандық байқаулар өткізді.

Қиын-қыстау жағдайға қарамастан көркемөнер үйірмелерінің концерттік қойылымының үгіттік-көркемдік бригадалар мен жылжымалы театрлар қойылымдарының сан жағынан өсуіне, ал мұның өзі үйірмелердің көбеюіне объективті жағдай туғызды. Екінші жағынан, көркемөнердің жұмысына Қазақстан жеріне жиырма үш театр мен өнер мекемелері қызметкерлерінің тәжірибелік көмегі де орасан зор болды. Нәтижесінде 1942 жылдың қаңтар айында республика бойынша екі мың көркемөнер үйірмесі болған болса, 1943 жылы төрт мың, 1945 жылы тоғыз мыңға жетті.

Соғыстың екі жарым жылында госпиталь, шақыру тілектері, тыл әскерлері алдында Қазақстандық өнерпаздар жиырма мыңнан астам концерттер, спектакльдік қойылымдар көрсетті.

Соғыс талабына сай көркемдік қызмет, соғыстың алғашқы күндерінен-ақ жүзеге асырылып, өз жалғасын табуда аянбай еңбек етті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Омаров Е.О. Көркемөнерпаздардың шығармашылық тарихы. – Алматы, 1994. – 108 б.
2. Сапарова Ю.А. Қазақстандағы көркемөнер шығармашылығын қалыптастыру негіздері. – Астана, 2006. – Б.64.
3. Камалова Н.К. Клуб бірлестіктері. – Алматы, 1993. – Б. 19.
4. Сапарова Ю.А. Становление и развитие художественной самодеятельности в Казахстане. III Учебно-методическое пособие. – А., 1994. – 116 с.

РЕЗЮМЕ

*Л.А. Аманкулова, ст. преподаватель, А.М. Копбаев, и.о. профессора
(г. Алматы Казахский государственный женский педагогический университет)*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИСКУССТВА В НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ

Путь становления и развития художественной самодеятельности Казахстана. Культура и искусство Казахстана многолик и разнообразен. В статье рассматриваются некоторые стороны их развития, особенно в годы Великой Отечественной войны. Значение творчества в патриотическом воспитании.

Ключевые слова: искусство, драма, культура, личность

SUMMARY

*L.A. Amankulova, senior lecturer, A.M. Kopyayev, acting professor
(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

ROLE AND IMPORTANCE OF FINE ARTS IN THE NATIONAL CULTURE

The path of formation and development of amateur Kazakhstan. Art and Culture of Kazakhstan is diverse and varied. The article deals with some aspects of their development, especially in the Great Patriotic War. The value of creativity in patriotic education.

Key words: Art, drama, culture, personality.

УДК 785

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭТНОСОЛЬФЕДЖИО С ПРИМЕНЕНИЕМ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

*Д.М. Ахметжанова, преподаватель, маг. искус. н.
(г. Алматы, Казахский государственный
женский педагогический университет)*

Аннотация: В данной статье идет речь о дисциплине этносольфеджио, которая была введена современными казахстанскими музыковедами в музыкальное образование Казахстана. Этносольфеджио рассматривается в контексте традиционной музыки казахов с точки зрения современной педагогической науки. Автором статьи был разработан курс этносольфеджио с применением инновационных интерактивных методов обучения, некоторые из которых представлены ниже.

Ключевые слова: сольфеджио, этносольфеджио, фольклор, казахская национальная музыка, нотирование, метод кейс-стади, проект.

Сольфеджио – в классическом понимании этого слова – музыкальная дисциплина, направленная на развитие слуховых навыков, а также навыков интонирования. Начиная с детской музыкальной школы, этот предмет наряду с другими играет важную роль в формировании будущего музыканта-профессионала. Так, в процессе длительного развития к началу XIX века сольфеджио образовалось в стройную дисциплину музыкального образования. Основным материалом, на котором строится обучение сольфеджио является произведения классической музыки. Но, что же тогда приносит приставка «этно»?

В 60-70 гг. XX века научно-методические исследования направлены на разработку сольфеджио с национальной спецификой обучения, то есть стали выпускаться учебники

сольфеджио на материале национальной музыки, а именно учебники на казахском музыкальном материале (одноголосие и двуголосие), диктантов на казахском музыкальном материале для ДМШ [1].

Как выяснилось, само сольфеджио способно использовать специфические подходы, которые помогут организовать процесс музыкально слуховой подготовки на основе казахского традиционного музыкального искусства и найти пути освоения на основе присущих ей закономерностей. Курс сольфеджио основанный на особенностях и закономерностях музыки определенной социальной группы общества, получил название этносольфеджио [2].

Этносольфеджио на материале казахской традиционной музыки – это дисциплина, формирующая совокупность музыкальных знаний, умений навыков, на основе которых функционирует казахский музыкальный язык в фольклоре, самодеятельном и профессиональном творчестве. Регуляция учебно-слуховой работы будущих музыкантов на основе казахского музыкального языка служит формированию способности целенаправленного слушания произведений казахской музыки, умение использовать полученные слуховые представления в конкретной музыкально-исполнительской и композиторской деятельности [2].

Идея создания особого курса сольфеджио для домбристов принадлежит преподавателю кафедры гармонии и сольфеджио Б.Д.Аманову, который в 1974 – 1977 годах начал разработку нового курса, определил его направленность на связь с традиционной домбровой культурой, на формирование национального слуха и музыкального мышления, эмпирически разработал ведущие формы работы и общую методику обучения импровизации. С 1978 года этот курс продолжили преподаватели С.Ш.Раимбергенова и С.И.Утегалиева.

Основными задачами данного курса сольфеджио являются развитие и совершенствование традиционного музыкального слуха; выработка у студентов способности слухового определения и осознания всех элементов музыкальной речи в кюях различных домбровых стилей; развитие музыкальной памяти и аналитического мышления; углубленное изучение методов и техники музыкальной импровизации; воспитание стилевых ориентиров.

Данный курс этносольфеджио объединяет основные формы работы по сольфеджио, анализу домбровых кюев, истории и теории казахской музыки: импровизацию, музыкальный диктант и расшифровку [2].

Компетенции студента:

- Владение теоретическими знаниями о народном музыкальном творчестве
- Аналитический подход к разбору музык. произведения
- Ориентация в жанрах музыкального фольклора
- Владение навыками нотирования

Разработка занятия:

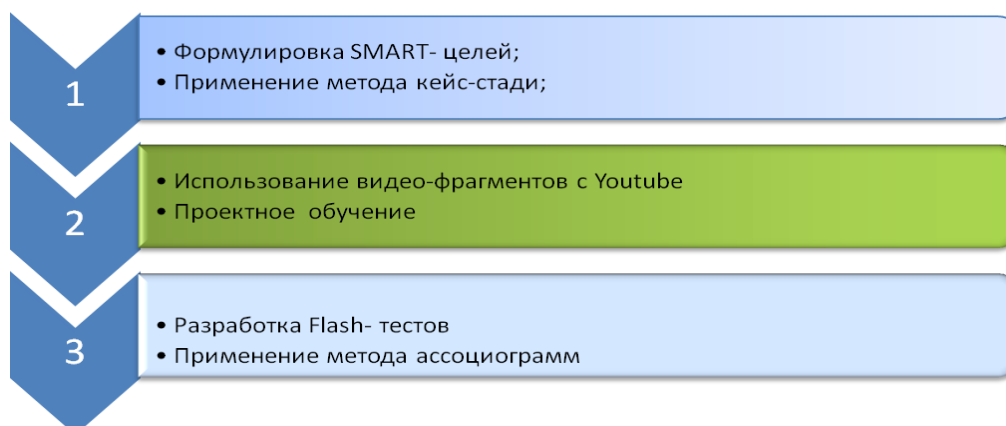
- Курс: 3
- Дисциплина: Этносольфеджио
- Тема занятия: Песенное творчество аркинской традиции
- Цель занятия: развитие у студентов навыков слухового восприятия музыки и ее записи (нотирования).

- Вид занятия: лекция 1 – час; практика – 2 часа; СРОП – 3 часа; СРО – 3 часа.
- Форма занятия: Лекция – тренинг; практика – кейс-стади; СРО - проект

Содержание занятия и итоговая оценка:

- 1. Лекция–тренинг (ЛТ)
- Критерии оценки лекции – тренинга
- 2. Практическое занятие – кейс-стади (ПЗ)
- Критерии оценки практического занятия
- 3. СРО – творческий проект (СРО)
- Критерии оценки проекта
- Итоговая оценка = ЛТ+ПЗ+СРО

В современной учебной практике известны следующие методы IT технологий:

Для данного курса этносольфеджио целесообразно применение только некоторых из них, например:

Smart-цель для курса этносольфеджио

По окончании курса этносольфеджио (2 семестра) выработать у студентов навыки самостоятельного поиска и решения задач с помощью современных технологий.

Лекция-тренинг с элементами изобразительного творчества.

Тема лекции: Аркинская песенная традиция. Биржан-сал и Ахан-серы.

Вступление. Краткая биография и характеристика творчества композиторов-домбристов Биржан-сала и Ахана-серы с использованием изображений для иллюстраций.

Основная часть

1. Аналитический разбор двух музыкальных отрывков из произведений данных композиторов по следующим пунктам:

- Тематика;
- Жанр;
- Форма;
- Мелодика;
- Ритмический рисунок.

2. Музыкальная экспресс-викторина

Заключение.

Выводы: Выявление композиционных и стилевых особенностей творчества двух представителей аркинской песенной традиции.

Кейс-стади

Задание для кейс-стади

Дисциплина: «Этносольфеджио»

Специальность: Музыкальное образование

Тема: «Аркинская песенная традиция. Творчество Биржан сала и Ахан серы»

Ситуация: На уроке этносольфеджио педагог включает аудиозапись музыкального произведения в исполнении домбриста, пройденного ранее на лекциях. Студенты должны записать нотами прозвучавшую мелодию.

Проблема: Во время прослушивания музыки, у студентов возникает проблема ее записи (нотировки).

Задание: Найти способы решения добиться точной записи музыки при минимальной затрате времени и сил.

Вопросы: Во время прослушивания музыки, у студентов возникает проблема ее записи (нотировки).

Задание: Поставьте себя на место преподавателя и найдите способы решения для того, чтобы добиться точной записи музыки при минимальной затрате времени и сил.

Варианты ответов:

1. Недостаточная подготовка студента к записи диктанта;
2. Плохая восприимчивость студента из-за усталости и снижения интереса к концу урока.
3. Низкая успеваемость студента (активность на уроке).

Пути решения проблемы:

1. Большую часть времени уделять на практ. сторону урока (подготовка к диктанту с помощью вок-интонаций и слуховых упражнений).
2. Сменить тактику урока – начинать с практ. части (диктанта) заканчивать теорией (лекцией).
3. Давать дополнительные задания неуспевающему студенту в виде СРС, творческих проектов, учитывая его способности.

Творческий проект (Межпредметный):

ЗАДАНИЕ для проекта СРО

Сочинить мелодию в стиле народного или народно-профессионального творчества, учитывая всю специфику и особенности композиционной концепции данного произведения (жанр, форма и т.д.).

ЦЕЛЬ проекта:

Овладеть навыками сочинения музыки и техникой работы с новыми методами и программами для записи и сочинения музыки.

Суть метода проекта – «стимулировать интерес учащихся к определенным проблемам, предполагающим владение определенной суммой знаний через проектную деятельность. Метод предусматривает также следующие аспекты:

- умение находить решение обозначенных проблем,
- умение практически применять полученные знания,
- развитие рефлексивного или критического мышления (в терминологии Джона Дьюи).

Метод проектов всегда предполагает, во-первых, решение какой-то проблемы, и во-вторых, направлен на получение результата.

В педагогической практике использование метода проектов может целенаправленно решать задачи индивидуально-ориентированного образования. Действенность этого метода обусловлена тем, что он позволяет детям выбрать деятельность по интересам, которая соответствует их способностям, и направлен на формирование у них знаний, умений и навыков. Выполняя проекты, обучающиеся осваивают алгоритм инновационной творческой деятельности, учатся самостоятельно находить и анализировать информацию, получать и применять знания по различным отраслям, восполнять пробелы, приобретать опыт решения творческих задач.

При использовании данного метода существенно изменяются и роли участников педагогического процесса: учитель не является экспертом, он – демократичный руководитель, консультант, помощник; соответственно ученик выполняет роль активного участника процесса проектирования.

Итогом всей работы по данному курсу стала разработка портфолио, где я собрала материал с примерами своей работы по модулям. В качестве вывода я могу сказать о том, что необходимость подобных курсов очевидна, а также и необходимость и даже неизбежность перемены форм и методов преподавания в вузовской системе обучения. Как точно подметила искусствовед Малдыбаева Р.С. в своем интервью: «... преподавателю, ведущему этносольфеджио, придется много работать, искать, постигать суть проблемы эмпирическим способом. Здесь для вас – полная свобода творчества, возможность новых открытий и находок, широкое поле деятельности».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. – А., 2002. – С. 52.
2. Утегалиева С. И. Программа по этносольфеджио для студентов-домбристов факультета народной музыки. – Алматы, 2005. – С. 78.
3. <http://www.conservatoire.kz/index.php?id=574>
4. Альпеисова Г.Т. Этносольфеджио. – Астана, 2008
5. <http://kaznui.kz/ru/nauka/detail.php?e=2052>
6. Лобанов М.А. Этносольфеджио. На материале традиционной песни русской деревни. Учебное пособие для старших классов детских музыкальных школ и средних специальных учебных заведений. С приложением на CD 80 стр.

ТҮЙІНДЕМЕ

Д.М. Ахметжанова, оқытушы

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРАКТИВТІ ТӘСІЛДЕРІН ЭТНОСОЛЬФЕДЖИО САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сольфеджио курсы ерекше бағытта даярлау ісі сольфеджио сабағына ұлттық реңкті қолдану болып саналады. Яғни сольфеджио сабағынан қазақ тілді оқулықтар қазақ тіліндегі материалдармен толықтырылды. Этносольфеджио сабақтары қазақ ұлттық музыкасының үлгілерін тыңдап, танысуға бағытталған. Тыңдап естіген дүниелерін нақты музыкалық-орындаушылық және композиторлық жұмыстарында қолдана білуге итермелейді.

Түйін сөздер: сольфеджио, этносольфеджио, фольклор, қазақ ұлттық музыкасы, ноталау, кейс-стади әдісі, жоба.

SUMMARY

*D.M. Akhmetzhanova, lecturer
(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)*

FEATURES TEACHING ETNOSOLFEDZHIO WITH INTERACTIVE TRAINING METHODS

Creating a special ear training course aims to develop ear training with the national specifics of training, that is ear training manuals were produced on the material of folk music, namely, books in the Kazakh musical material. Classes etnosolfedzhio ability to promote the formation of a focused hearings works of Kazakh music, and the ability to use the auditory representation of a particular musical performance and composing.

Key words: ear training, etnosolfedzhio, folklore, Kazakh national music, notirovation method case study project.

ӘОЖ 486

СЫРНАЙ АСПАБЫН СЫРТТАЙ ОҚЫТУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

*Б.Р. Раева, профессор
(Алматы қ., Қазақ мемлекеттік
қыздар педагогикалық университеті)*

Аңдатпа: Бұл мақалада педагогикалық оқу орнындағы музыка-педагогика факультетінде сырттай оқыту жайы қарастырылады. Бүгінгі өмір талаптарына негізделген республикалық жоғары оқу орындарында кеңінен өріс алған жаңа оқыту технологиясы – кредиттік жүйесіне көптеген талаптар жүктелуде. Осы орайда оқушыларға кәсіби білім және тәрбие беру ісі қоғам алдында тұрған келелі мәселелердің бірі болып саналмақ.

Түйін сөздер: сырнай аспабы, сырттай бөлімде сырнай аспабын оқыту, музыкалық тәрбие.

Оқытудың жаңа педагогикалық технологияларын кеңінен қолдана отырып білімді терең және жан-жақты игерудің жолдарын, ғылыми негіздерін меңгерту мәселелері, өнерге тәрбиелеу, оқушының ойлау қабілетін дамытып, оқытудың ең ұтымды түрлерін үйретеді.

Әрбір елдердегі жетістіктер сияқты Қазақстанда да халыққа білім беру ісі өндіргіш күштердің даму деңгейінің қалыптасуына қарай дамып келеді. Қазақстан Республикасында жастарға білім беру халқымыздың тереңнен тамыр тартқан халықтық -тәлімгерлік салт-дәстүр, мәдениетіне, экономикасына, саяси өміріне бағытталып жүзеге асады. Қазіргі кезде біздің қоғамдық өміріміздегі өзекті мәселелердің бірі –жасөспірімдердің белсенділігін арттыру.

Ұстаз-ұрпақ тәрбиелеп өсіруші қоғам сенген өкілі. Ұрпақ тәрбиесі-келешек қоғам мұрагерлерін тәрбиелеу ісі. Ол мемлекеттік маңызы зор, аса жауапты іс.

Әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңіндегі білім беру саласының ең негізгі мәселесі – болашақ ұрпақты дүниежүзілік деңгейге сай оқытып, тәрбиелеу. Бұл жалпы білім беретін мектептердегі оқу-тәрбие ісінің мазмұнын, бүгінгі күн талабына сай үндестіре жаңғыртып, сонымен бірге ұлттық тәлім-тәрбиеге негізделіп, жан-жақты ойластырылған ең тиімді жұмыс түрлері мен әдіс-тәсілдерін іздестіруді талап етеді.

Әр халықтың өзіндік дүниетанымы, мәдениеті, эстетикалық талғамы өнер және әдеби туындыларымен ерекшеленетіні белгілі. Олардың ішінде ең негізгі өнер саласы –музыка.

Педагогикалық оқу орнындағы музыка-педагогика факультетінде сырттай оқытудың басты бір мақсаты – жоғары білімді болашақ маман иелерін өндірістен қол үзбей дайындау

болып табылады. Сырттай оқу арқылы алған тәлім-тәрбиелері мен білімдері, сонымен қатар орындау шеберліктері жоғарыда аталған мамандарға орта мектеп пен педагогикалық училище қабырғаларында, түрлі үйірмелер мен сыныптан тыс жұмыстар үстінде аса қажет.

Жоғары оқу орындарының іргесінде білімін шыңдай жүріп, әрбір болашақ маман иесі мынадай талаптарды толық игеріп шығаруға тиіс.

1. Қазақ және шетел композиторларының үздік те көркем шығармаларымен танысу.

2. Музыкалық шығармаларды тыңдаушысына өз дәрежесінде жеткізе білу үшін орындау шеберлігін жетілдіру, шығармалардың мазмұны мен формасына, стильдік ерекшеліктеріне еркін бойлай білу.

3. Музыкалық шығармаларды өз бетінше шығарып ойнау, олармен талдау жұмысын жүргізе білу.

4. Кез келген музыкалық шығарманы нота тексті арқылы бірден ойнап әкетуге жаттығу.

5. Белгілі бір музыкалық әуенді баян аспабында өз бетінше тарта білу. Оны гармониялық тәсілдермен көркемдеп, түрлі интервалдарға жоғары немесе төмен көшіріп орындау.

Мұның бәрі оқу процесінің өн бойында үздіксіз жүргізілетін жұмыстар. Сырттай оқытудың белгілі дәрежедегі қиыншылықтарына қарамастан, бұл бөлімде оқитын болашақ мамандарға да күндізгі бөлім студенттеріне, олардың оқу бағдарламаларына қойылатын талаптар белгіленеді.

Негізгі музыкалық аспап – баянға бөлінетін оқу мерзімі былайша жоспарланады: 1 курс студенттеріне арналған алғашқы бағыт беруші сессия – 2 сағат, уақыт мерзіміне байланысты сессиялар. Әр оқу орнының ішкі ережесіне байланысты бұл мерзім өзгеруі де мүмкін.

Сессия кезінде негізгі жұмыс студенттердің өз бетінше емес, сыныпта оқытушымен бірге жүргізілуі тиіс. Осы жұмыс үстінде оқытушы студенттің сессия аралығындағы дайындығын да бақылап, өзінің сын-ескертпелерін жеткізіп отырады. Сонымен қатар жаңа шығармалар беріп, оларды орындау жайында қосымша мағлұматтар беріп отыруы да шарт.

Сыныптағы сабақ үстінде оқытушы бағдарламаны белгілеп, әр шығарманы студентпен бірге талдайды, орындау ерекшеліктерін түсіндіреді және сессиядан тыс кезде оның өз бетінше атқаратын жұмыс ауқымын нақты көрсетіп береді. Сол бағыт-бағдар негізінде өз бетінше дайындалып келуге міндетті.

Алдағы оқу жылының жұмыс жоспары алдын ала қысқы сессия кезінде жасалып, жазғы сессия тұсында студенттің жеке басының ерекшеліктері ескеріле отырып, қайта қаралады. Белгілі дәрежеде өзгерістер де енгізіледі. Содан соң барып студенттің жеке жоспары кафедра мәжілісінде бекітілуге тиіс. Студенттердің техникалық шеберлігін өсіру мақсатында өткізілетін шеберлік шыңдауы, мектеп репертуарын тапсыру қысқы сессия үстінде жүргізілгені мәлім.

Әрбір сырттай оқитын студенттің кез келген музыкалық шығарманы нота бойынша бірден ойнап әкету, белгілі бір музыкалық әуенді өз бетінше шығарып алу, оны түрлі тональдіктерге көшіре білу қабілеті сессия кезіндегі сабақ процесінде бақыланады. Ал олардың орындау шеберліктері оқу процесінде, институт пен жұмыс орындарындағы есептік концерттерінен айқындалады.

Емтихан, сынақ сияқты студенттердің білім деңгейін бақылау формалары әрбір сессияның соңғы жағында өткізіліп отырылуға тиіс. Әрине, емтихан немесе сынақ тапсырғанға дейін студенттер өз оқытушыларының бақылауымен оқу бағдарламасында белгіленген музыкалық шығармаларды шеберлік, көркемдік жағынан толық игеріп алуы керек. Сессия соңындағы бір аптаны оқытушы мен студент жаңа бағдарлама алу, оны жан-жақты талдау үшін қалдырып отырғаны жөн. Жалпы сырттай оқитын студенттер үшін арнайы есеп беру формасын енгізіп, олардың оқу бағдарламасы мен жоспарын үнемі қадағалап отырған абзал.

Сессияға келген бетте студент өзінің сессия аралығындағы жұмысы жайлы есеп беруі шарт. Тек содан соң барып оқытушы әлгі студентті өз сабағына жібере алады.

Сырттай оқытын студент өзіне жүктелген тапсырманы жүйелі түрде орындап отыруы қажет. Ол үшін күнделікті 1,5-2 сағат көлеміндегі жұмыс кестесінің жобасын ұсынамыз:

1. Гамма, арпеджио, жаттығуларды ойнау 15-20 минут.
2. Этюдтерді ойнау 15-20 минут.
3. Музыкалық көркем шығармалармен жұмыс жасау 40-50 минут.

4. Өткен шығармаларды қайталау, белгілі бір музыкалық шығарманы нота тексті бойынша орындау, таныс әуендерді түрлі тональдіктерде өз бетінше ойнай білу 10-20 минут.

Әрине, бұл жұмыс кестесі студенттердің жеке басының ерекшеліктері мен қабылдау қабілетіне сай өзгеріп отыруы мүмкін.

Гамма, арпеджио, жаттығулармен жұмыс болашақ музыка маманының техникалық орындау шеберлігін арттыруға мүмкіндік туғызады. Орындау шеберлігін жетілдіре түсу үстінде күнделікті жаттығулардың маңызы ерекше. Мұның өзі көркем шығарманың мазмұны мен мәнін толық ашуға мүмкіндік туғызады. Бұл мәселенің төңірегінде белгілі орындаушы-виртуоз Г.Нейгауз: «Орындау шеберлігін кез келген түрде дамыту дегеніміз – өнердің өзін дамыту, олай болса оның мазмұнын ашуға жәрдемдеседі» – деп жазады.

Биік деңгейдегі орындау шеберлігі ең алдымен гамма, арпеджио, жаттығулармен жүйелі түрде жұмыс жасаған кезде қалыптасады.

Алғашқы курста барлық мажор және минор гаммаларын 2-3 октава көлемінде легато, стаккато тәсілдерімен бір бас дыбысына 1-2-3-4 немесе 8 нота келетін гаммаларды әртүрлі бағыттарда ойнау қажет. Ұзын, қысқа, сыныңқы арпеджиолар мен түрлі аккордтарды /Д7-П7-ҮП7/ да еркін меңгеріп шығуы шарт.

2 курс барлық гаммаларды унисон, терция интервалы түрінде ойнайды. Сонымен қатар хроматикалық гаммалар мен Д7, П7-да меңгеріп шығуы керек. Мұның бәрі түрлі штрихтармен, динамикалық өзгерістермен орындалады.

3 курста гаммалар секста интервалымен орындалу керек. Унисон түріндегі хроматикалық гаммалар, үлкен және кіші септаккордтар мен нонаккордтар да осы кезеңде меңгеріледі.

4 курста гаммалар терция, секста, октава интервалдарымен, төменгі дыбысын жоғарғы октавамен қосарландыра ойнау керек. Тұрақты дыбыстардан тұратын үш үндестік /трезвучие/, септаккордтар, олардың айналымдары да осы курста меңгеріледі.

Этюдтермен жұмыс жасаудың өзіндік ерекшеліктері болады. Орындау шеберлігін жетілдіру үстінде гамма, арпеджио және арнайы жаттығулардан басқа этюдтердің де маңызы ерекше зор. Педагогикалық тәжірибеде әртүрлі орындау ерекшеліктеріне лайықтап жазылған этюдтер кездесе береді. Кейде олардың қайсы біреулерін музыкалық шығармалар қатарына қоюға да болады (мысалы, Р.Шамунның этюдтері).

Этюдтермен жұмыс үстінде оқытушы бір ғана, техника, орындау шеберлігін жетілдіру мақсатын көздеме керек. Техникалық шеберлік студенттің орындаушылық мәдениеті мен аспапта дыбыс шығару, музыкалық ой-фразаларды дұрыс бөлу, реттеу сияқты процестермен де тығыз қабысып жатады.

Этюдтермен жұмыс мына бағытта жүргізілуге тиіс:

Ең алдымен, орындағалы отырған этюдтің құрылысына тоқталып, техникалық ерекшеліктерін анықтап алу қажет. Одан әрі нота тексімен жұмыс жүргізіп, аппликатурасын, басқа да орындау ерекшеліктерін жетілдіре түскен абзал.

Екіншіден, этюдті бөлшектеп талдаған кезде ғана оның ішкі ерекшеліктеріне еркін енуге болады. Орындауға қиын соғатын тұстарын бірнеше рет қайта орындап, талдап, содан соң барып шығарманың басқа тұстарымен жалған отырудың да өзіндік мәні зор. Нота тексі айқындала бастаған кезде барып түрлі динамикалық-агогикалық белгілер мен орындау тәсілдері, мехты уақытылы ауыстырып отыру сияқты процестерге мән берген жөн.

Үшіншіден, этюдты әртүрлі жылдамдықпен орындағанның да методикалық негізі бар. Нота тексін жаттап алу процесі этюдтің техникалық және көркемдік мазмұнын, орындау ерекшеліктерін игерумен қатар жүргізілуге тиіс.

Көркем шығармамен жұмыс істеу: музыкалық шығарманың фактурасы, техникалық ерекшеліктерімен жұмыс аяқталған соң, оның көркемдік мазмұнына мән беріледі. Оқытушы мен студент көркем шығармамен жұмыс үстінде түпкілікті мақсатпен қатар пьесаны игерудің жақын арадағы жоспарын да айқындап отыру керек. Әсіресе, оқытушы студентке қандай тапсырма беріп, талап қою қажеттігін алдын ала ойластырып алуы шарт.

Өткізіліп отырған сабақтың мазмұны бақылап отырған оқытушы студенттің не ойнап, не қойғанын мұқият тыңдап, ой елегінен өткізіп, жіберген кемшіліктерін дер кезінде түзетіп отыруы қажет. Кез келген музыкалық шығарманы талдар алдында оны толық бір рет ойнап шығарудың да мәні бар. Өйткені бұл кезде студент оның мазмұнымен танысады, негізгі ерекшелігін ұғынады. Әрине, музыкалық шығармаға көз жүгіртіп, іштей оның әуенін қайталап шығаруға да болады. Бірақ бұл кез келген студенттің қолынан келе бермейді. Оған дайындығы мол, музыкалық білім – парасаты бай болуы шарт. Осы тұста шығарманың жалпы формасын, мелодиялық, гармониялық, фактуралық ерекшеліктерін де жеке талдап шыққанның артықтығы болмайды.

Алғашқыда шығарманы баяу жылдамдықпен ойнап, мұқият талдау қажет. Нота тексі айқындала бастаған кезде динамикалық белгілеріне, басқа да ерекшеліктеріне мән беруді ұмытпаған мәлім.

Одан әрі шығарманы бірнеше бөлімдерге жіктей отырып, әр қайсысын жеке-жеке шығару ісіне кірісу керек. Бұл кезеңде студент бар ынта-жігерін шығарманың көркемдік мазмұнына салғаны дұрыс. Тек осыдан соң барып оның динамикалық белгілері, аппликатурасы белгіленеді. Мұның бір жағы мехпен жұмыс істеу процесімен тығыз қабысып жатады. Әрбір бөлігінен бір мақсатпен, жүйелі түрде іске асып отыруы керек. Шығарманы бұл тәсілмен талдағанда оны толық бастан-аяқ орындап отырудың да өзіндік әсері болады. Бұл кезде студент оның жалпы мазмұны мен негізгі ерекшеліктерімен жете таныс болады.

Осы ретпен класта жұмыс жасаудың ең соңғы бөлігінде музыкалық шығарма өз жылдамдығында биік дәрежедегі көркемдік-техникалық шеберлікпен орындалуы шарт. Барлық жұмыс процесінің нәтижесі осы жетістікке алып келуі тиіс.

Қорытынды кезең. Студенттің өз бетінше жұмыс жасауының қорытынды кезеңінде күнделікті дайындыққа кетіп жүрген уақыттың бір бөлігі өткен шығармаларды қайталауға кез келген музыкалық шығарманы нота тексімен орындауға, сонымен қатар таныс музыкалық әуенді өз бетінше баян аспабында тарта білуге, оны белгілі бір интервалға көшіріп ойнауға (транспорт жасауға) дағдылануға жұмсалуды шарт. Бұл туралы белгілі орындаушы, пианист К.Черни былай деп жазғанды: «Егер ескі ұмытылса, жаңадан келер пайда аз... жаңа шығарманы тек қана ескісін қайталай отырып, жылдам жаттап алуға болады».

Кез келген шығарманы нота тексі арқылы ойнау дағдысына да үнемі жеткілікті түрде мән беріліп отырылуы қажет. Бұл болашақ музыка маманы үшін айрықша маңызы бар мәселе. Осы тұста көбінесе мектеп әндері мен хор партитураларын негізге алуға болады. Студенттің профессионалдық деңгейінің өсуіне таныс музыка әуендерін өз бетінше баян аспабында теріп ойнаудың да тигізер пайдасы зор. Оны көркем түрде гармониялық бояулармен байытып, кез келген тональдікте ойнап әкетудің де маңызы ерекше.

Әрине, әрбір студент үшін музыкалық шығармамен жұмыс істеудің түрлі формалары болуы мүмкін. Бұл тұста біз бір ғана бағыттағы жұмыс жоспарын, оның да негізгі салаларын теріп көрсетуді мақсат тұттық. Мұның өзі уақытты тиімді пайдалануға ықпал жасайды.

Басты мақсат – студенттің өз бетінше жүргізген шығармашылық жұмысы жақсы ұйымдастырылып, белгілі бір бағытта жүйелі түрде өтілуін қамтамасыз ету болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аверин В.А. История исполнительства на русских народных инструментах. – Красноярск, 2002. – С. 91.
2. Акимов Ю.Т. Николай Иванович Ризоль // Баян и баянисты. Вып. 5. Ред. – сост. Ю. Акимов. – М., 1981. – С.68.

3. Онегин А.Е. Школа игры на баяне. – М., 1980. – С.83.

РЕЗЮМЕ

Б.Р.Раева, профессор

(г. Алматы, Казахский государственный женский педагогический университет)

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА СЫРНАЕ НА ЗАОЧНОМ ОТДЕЛЕНИИ

В статье рассматриваются вопросы профессиональной подготовки студентов заочного обучения, повышение исполнительского мастерства учителя музыки а также чтобы приобретённые навыки могли использовать в работе кружков во внеучебной работе.

Ключевые слова: обучение игры на баяне, особенности игры на баяне, музыкальное образование.

SUMMARY

B.R. Rayeva, professor

(city Almaty, Kazakh State Women's Teacher Training University)

FEATURES LEARNING TO PLAY THE SIRNAI AT THE CORRESPONDENCE DEPARTMENT

The article deals with the training of students of distance learning, improving performance skills as well as a music teacher to be able to use the skills acquired in the work of circles of extracurricular work.

Key words: learning the accordion, especiall y playing the accordion, musical education.